

**Державний
історико-архітектурний заповідник
у м. Святогірську**

**Святогірський
альманах**

2008

Збірник наукових праць

**Державний
історико-архітектурний заповідник
у м. Святогірську**

Святогірський альманах 2008

Збірка наукових праць

I. Археологічні дослідження.

**II. Історичні та пам'яткоохоронні дослідження.
Музеєзнавство.**

Донецьк
2008

ББК 86.372.64

С.25

Святогірський альманах 2008

Збірник наукових праць.

КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у
м.Святогірську».

Донецьк. Журнал «Донбас». ООО «РА«Ваш імідж», 2008, 148 с.

Редакційна колегія

Добров П. В. – докт. істор. наук, проф. (гол. редактор)

Колесник О.В. – канд. істор. наук, доцент (заст. гол. редактора)

Єрхов Р.П. - докт. істор. наук, проф.

Моргун В.А. - докт. істор. наук, проф.

Нікольський В.М. - докт. істор. наук, проф.

Пірко В.О. - докт. істор. наук, проф.

Крапівін О.В. – докт. істор. наук, проф.

Темірова Н.Р. - докт. істор. наук, проф.

Редактор-упорядник - Дедов В.М.

В збірнику „Святогірський альманах 2008” публікуються результати наукових досліджень останнього часу, які присвячені історико-культурній спадщині Святогірського історичного ареалу в Донецькій області.

До збірки залучені статті, повідомлення науковців Державного історико-архітектурного заповідника, інших музейних і наукових закладів в Донецькій області.

ISBN 966-108-46-8

© КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник
у м. Святогірську», 2008

Зміст

Вступ.....	5
------------	---

Розділ I

Археологічні дослідження.

Гриб В.К. Образец торевтики раннесредневекового времени из с. Татьянавка в Подонцовье (предварительная публикация).....	7
--	---

Исаева И.В., Исаев В.А. Предварительные итоги изучения остатков железоплавильного производства раннесредневекового поселения Выдылыха (Подонцовье).....	12
--	----

Коваль Ю.Г. Вислобалкинская группа памятников финального палеолита в среднем течении Северского Донца.....	20
---	----

Колесник А.В., Давыденко В.В. Разведки памятников археологии в Среднем Подонцовье в 2008 году.....	28
---	----

Кравченко Э.Е., Петренко А.Н. Исследования археологического комплекса Маяки в среднем течении Северского Донца в 2008 году.....	39
--	----

Мирошниченко В.В. Изразцы с сюжетным изображением с поселений Среднего Подонцовья XVII – первой половины XVIII вв.	48
--	----

Розділ II

Історичні та пам'яткоохоронні дослідження. Музеєзнавство.

Дедов В.Н., Давыденко В.В. Утраченная коллекция из собраний Н.В. Сибилева (к вопросу о судьбе довоенного Святогорского краеведческого музея).....	56
--	----

Дєдов В.М., Дєдова Я.Д. Історичний аспект започаткування державного казначейства на території сучасного Слов'янського району.....	71
Дутка І.І. Підходи до експертизи цінності пам'ятки оборонного будівництва при її грошовій оцінці (на прикладі замку XVI-XVII ст. в с. Старе Село Пустомитівського району Львівської області).....	80
Заярна Д.А. Іван Григорьевич Иловайский – основоположник предпринимательских традиций в Донбассе.....	91
Соляник А.А. Медальйони і дукачі XVIII та XIX ст. з фондів Державного історико-архітектурного заповідника у м. Святогірську.....	98
Шалаєва Н.Г. Умови життя та побут святогірського чернецтва в XVII ст.	110
Шарабан С.С. Відтворення в експозиції Державного історико-архітектурного заповідника результатів досліджень та реставрації пам'яток Святогірського Успенського монастиря.....	138
Свідчення про авторів.....	148

Вступ

Проведення в травні 2005 року Всеукраїнської науково-практичної конференції по проблемах збереження культурної спадщини на базі Державного історико-архітектурного заповідника в м. Святогірську дало поштовх до подальшого вивчення історико-культурної спадщини Донецького регіону.

В 2006 році був проведений комплекс науково-дослідних робіт, наслідком яких стала збірка наукових праць „Святогірський альманах – 2006”. В 2007 році тематика досліджень була розширена, результати яких опубліковані в збірці „Святогірський альманах – 2007”.

В нову збірку наукових праць „Святогірський альманах 2008” залучені 13 статей та повідомлень 16 авторів – науковців Державного історико-архітектурного заповідника, Донецького обласного краєзнавчого музею, Донецького національного університету, інших вищих навчальних закладів області та України.

Назва збірки відображає мету редакційної колегії – якомога ширше охопити спектр наукових інтересів стосовно такого унікального явища в історико-культурному і природному аспекті як Святогірський історичний ареал.

Більшість авторів публікацій є випускниками або викладачами історичного факультету Донецького національного університету, тому зовсім не випадково редакційна колегія представлена професорсько-викладацьким складом означеного факультету на чолі з його деканом, доктором історичних наук, професором Добровим П.В.

Наукові матеріали друкуються на мові рукописів статей, наданих авторами.

В збірці виділені два основних розділи за тематикою досліджень:

І. Археологічні дослідження.

ІІ. Історичні та пам'яткоохоронні дослідження. Музезнавство.

Від імені редакційної колегії висловлюю вдячність всім авторам, які надали свої наукові здобутки в цю збірку, яка стає щорічним виданням.

Редактор-упорядник збірки,
директор Державного історико-архітектурного
заповідника у м. Святогірську

В.М. Дєдов

Розділ I
Археологічні дослідження.

**Образец торевтики раннесредневекового времени из с. Татьяновка в
Подонцовье**
(предварительная публикация)

Без преувеличения можно сказать, что земли Святогорья для археологов являются своеобразным неисчерпаемым «Клондайком». Количество археологических памятников, расположенных на этой территории, кажется неиссякаемым, а уникальность разнообразных находок – удивительна. Каждый год приносит новые неожиданные открытия.

Именно к серии таких уникальных вещей относится небольшая медная «чаша», переданная весной 2008 г. в исторический музей Святогорского государственного историко-архитектурного заповедника местными жителями¹. По свидетельству последних, она была найдена на глубине 60-70 см при проведении строительных работ в с. Татьяновка Славянского района Донецкой области. Усадьба, на территории которой была обнаружена эта маленькая чаша, находится в 170-200 м от современного русла р. Северский Донец и в 180 м от его старицы. При дополнительном обследовании места находки другие материалы не обнаружены. Это дает возможность отнести ее к случайным находкам. Случайные находки – особая категория археологического инвентаря [4].

Медная чаша имеет округлые формы. Ее высота 2,3 см, диаметр по верхнему краю 8 см, диаметр дна 4,5 см, толщина стенок 0,15 см (Ил. 1). Несмотря на свои небольшие размеры, внутренняя и внешняя поверхность чаши украшена богатым растительным и геометрическим орнаментом, а также медальонами с зоо- и антропоморфными фигурами. Все изображения, выполненные резцом и пуансоном (или пуансоном), носят плоскостной характер.

Дно чаши украшает медальон, внутри которого изображен хищник кошачьей породы (гепард ?). За счет простых, но хорошо продуманных деталей, мастер показал грацию животного в движении. При этом голова хищника поднята вверх и повернута назад, хвост свернут в полукольцо и тоже поднят вверх (Ил. 2). Эффект «пятнистости» хищника мастер передал с помощью циркульного орнамента в виде кругов малого диаметра. Фоном изображения служит растительный орнамент. По кругу медальон обрамляет двойная линия,

¹ Автор выражает искреннюю признательность директору Святогорского государственного историко-архитектурного заповедника Дедову В.Н. за предоставленную возможность публикации чаши.

внутреннее пространство которой заполнено циркульными кругами с точкой посередине.

Внешние стенки чаши украшают тринадцать круглых медальонов, один из которых изображен только наполовину. Их внутренняя часть занята однотипным изображением лежащей газели. Ее передние и задние ноги подогнуты, голова повернута назад. Поверхность тела животного украшена циркульными кругами небольшого диаметра с точкой посередине. Задний план, на фоне которого изображена газель, заполнен растительным орнаментом (Ил. 1). Медальоны с изображением газели размещены между двойными линиями, внутренняя часть которых заполнена все теми же кругами небольшого диаметра с точкой посередине. Две линии, между которыми нанесен геометрический орнамент в виде полуovalов, опоясывают чашу чуть ниже ее края.

Еще более интересные сюжеты изображены на внутренней поверхности чаши. На дне размещен медальон, центральную часть которого занимает изображение хищника (льва?). Хвост у него загнут в полукольцо и поднят вверх, правая передняя нога прижимает голову поверженной газели. К сожалению, изображение головы хищника сохранилось частично (Ил. 3). Фигурки животных обрамлены растительным орнаментом, состоящим из трилистников на гладком стебле и четырехлистника над изображением хищника. Медальон опоясывают два ряда двойных линий, между которыми нанесен циркульный орнамент в виде небольших кругов с точкой посередине. Внутренние стенки чаши украшают одиннадцать медальонов. Пять из них заполнены погрудными изображениями людей, два – антропоморфными фигурками с головой животного (или в масках?), три – антропоморфными существами среди ветвей дерева (Ил. 3). Какая-либо закономерность в размещении антропоморфных и зооморфных изображений как будто не прослеживается. На заднем плане медальонов справа и слева от фигур поданы изображения двух птиц, в других случаях двух четырехлистников или птицы и цветка. Фигурки, по-видимому, мужчин одеты в право- и левозападные халаты. На их головах – однотипные головные уборы типа тиары. И, наконец, в одиннадцатом медальоне выгравировано изображение животного с подогнутыми под себя задними и полусогнутыми передними лапами. Голова животного подтреугольной формы с тремя роговидными отростками. Она такая же, как и у антропоморфных фигурок, описанных выше. Справа и слева головы животного изображены трилистники.

Все изображения, как внутри так и снаружи чаши, выполнены на ограниченной по своим размерам площади. Напомним, что диаметр изделия всего 8 см. Это говорит о том, что небольшая чаша изготовлена мастером достаточно высокой квалификации, который хорошо владел приемами чеканки и гравировки. Используя в одном случае тонкие

штрихи, в другом – глубокие врезные линии, очерчивающие контуры фигур и медальоны, мастер добился почти объемной передачи образов. При этом особое внимание было уделено изображениям животных, которые, по сравнению с фигурками людей, смотрятся более проработанными. Одной-двумя линиями мастер сумел передать состояние животного как, например, в случае с изображениями газелей, при взгляде на которых напрашивается эпитет «насторожившиеся».

Чаша изготовлена в линейном (плоскостно-пластическом) декоративном стиле, который был характерен для изделий художественного ремесла сасанидского Ирана в IV-V вв. [6, 52-53], Византии в IX-XII вв. [1, 48-49], Древней Руси в XI-XIII вв. [2, 148]. Однако вопрос более точной датировки чаши требует дополнительных исследований. При изготовлении чаши мастером было использовано много синкретических элементов. Прежде всего, прослеживается несомненное ирано-сасанидское влияние в зооморфных мотивах. На чаше мы видим изображение типичной для сасанидской торевтики «сцены терзания», в котором представлены такие животные как лев, гепард, газель [5, 6]. В то же время некоторые детали костюмов антропоморфных изображений говорят в пользу среднеазиатского (скорее всего, согдийского) происхождения чаши [3, 49]. Наиболее близкие аналогии, укладываются в хронологическом диапазоне между концом VI - началом VII вв.

Не менее сложной, чем проблема датировки, является и проблема интерпретации сюжетов. Это не относится к «сцене терзания», которая изображена внутри чаши. В таких сюжетах сасанидской торевтики лев всегда выступал зримым воплощением бога победы Вретрагны, постоянного спутника Митры [6, 37]. Гораздо сложнее трактовка антропоморфных образов. Это, прежде всего, касается фигурок с головами животных, семантическое значение которых еще предстоит уточнить.

Без сомнения, найденная в Татьянавке чаша займет достойное место в ряду самых ярких произведений торевтики народов раннесредневековой Восточной Европы.

Литература

1. **Банк А.В.** Прикладное искусство Византии IX-XII вв. Очерки. – М., 1978.
2. **Бочаров Г.Н.** Художественный металл Древней Руси. – М., 1984.
3. **Дьяконов М.М.** Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии // Живопись древнего Пянджикента. – М., 1954, с. 37-53.
4. **Колесник А.В.** Введение // Археологический альманах, вып. №1. Донецк. 1993, с.5-8.
5. **Маршак Б.И.** История восточной торевтики III-XI вв. и проблемы культурной преемственности. Автореферат докт. дисс. – М., 1980.
6. **Тревер К.В., Луконин В.Г.** Сасанидское серебро. Художественная культура Ирана III-VIII веков. Собрание Государственного Эрмитажа. – М., 1987.

Ил. 1. Чаша из Татьянаовки. Вид сбоку.

Ил. 2. Чаша из Татъяновки. Вид сверху.

Ил. 3. Чаша из Татъяновки. Вид снизу.

**Предварительные итоги изучения остатков железоплавильного
производства раннесредневекового поселения Выдылыха
(Подонцовье)**

Комплексный археологический памятник в ур. Выдылыха расположен на правом берегу р. Северский Донец возле села Богородичного Славянского р-на Донецкой области. Один из культурных слоев поселения датируется V-VII вв. н.э.

За время археологических экспедиций 2004-2008 гг. под руководством доцента ДНУ Колесника А. В. и Хозина С.Р. здесь были найдены многочисленные материальные свидетельства железоплавильного производства, а именно: образцы черно-металлургических шлаков (около 2000), фрагменты ошлакованных стенок керамических сосудов, разнообразные железные изделия [1, 2]. Остатки железодельного производства концентрируются, в основном, в северо-восточной части поселения.

В статье проанализированы предварительные результаты петрографо-минералогического и химического изучения остатков черно-металлургического производства. Для дальнейшего изучения из всей коллекции шлаков по внешним признакам (характеру поверхности, удельному весу, плотности, пористости, составу) было выделено несколько разновидностей шлаков и дано их детальное макроскопическое описание.

Необходимо отметить, что четких различий между отдельными группами шлаков не наблюдается, и в одном образце иногда можно встретить несколько их видов. Образцы шлаков имеют различные размеры от 1-1,5 см до 15-20 см. Визуальное описание образцов приведено в табл. 1.

Таблица 1

Характеристика разновидностей шлаков

№№ п/п	Макроскопическое определение
1	Железные шлаки (крица?) с различной поверхностью (ноздреватой, морщинистой, почковидной), в разной степени окисленной. На свежем сколе они темно-серые, с металлическим блеском, плотные, тяжелые, в центральной части более плотные, в основном, микропористые (пористость 5-15%, поры округлой формы размером до 1мм).

	<p>К поверхности в образцах увеличиваются пористость до 60-80% и размеры пор (преобладают до 1-3 мм, максимальные – 8-10 мм), а форма крупных пор становится неправильной. Пузыристая приповерхностная корочка толщиной 4-5 мм участками содержит значительную примесь прозрачного, сероватого мелко- и среднезернистого кварца. Местами шлак окисляется (лимонитизируется?), приобретая желтовато-бурый цвет. Такие шлаки по внешнему облику напоминают выплавленное железо, поэтому до точной диагностики условно названы – крицей</p>
2	<p>Железные шлаки темно-серые с металлическим блеском, местами желтовато-бурые (окисленные с поверхности), сильно пористые (пористость 50-70%), поры неправильной и округлой формы, их размеры варьируют в широких пределах от долей миллиметра до 1 см</p>
3	<p>Железистые шлаки ноздреватые, темно-серые, с металлическим блеском на свежем сколе, пористые (пористость примерно 50%), поры размером от долей миллиметра до 1-5 мм с параллельно-ребристой структурой. Шлак подвергся окислению с образованием гидроокислов железа вишнево-коричневого цвета</p>
4	<p>Почковидные железные шлаки темно-серые с металлическим блеском, местами плотные, в приповерхностных частях пористые (пористость 50%), поры размером 1-2 мм до 1,5x0,5 см. Почковидные образования с гладкой поверхностью, местами на них видна примесь зернистого кварца</p>
5	<p>Железистые шлаки с морщинистой, матовой поверхностью, темно-серой, участками желтовато-бурой окраски, на свежем сколе темно-серые с металлическим блеском, хрупкие, сильно пористые (пористость 70-80%), поры округлой и неправильной формы, размером от долей миллиметра до 1,0-1,2 см. На сколе наблюдаются параллельно-ребристые структуры, подобные вышеописанным</p>
6	<p>Железистые шлаки сильно пузыристые (пористость 60-70%), коричневатого темно-серые (окисленные), на более плотных участках с металлическим блеском и пористостью 5%, с расплывчатыми контурами обломков. В шлаке значительна примесь желтого мелко- и среднезернистого кварцевого материала с порами размерами от 0,5-1 мм до 5-7 мм. На поверхности отмечается корка прозрачного, серого, желтовато-серого мелко- и среднезернистого кварцевого материала толщиной около 5 мм</p>
7	<p>Железные шлаки (крица?) округлой формы, повторяющие</p>

	форму горшка, с поверхности окисленные, покрытые желтовато-бурой окисной пленкой. На свежем сколе темно-серые с металлическим блеском, тяжелые, пористые (пористость 40-50%), поры неправильной и округлой формы, размером от долей миллиметра до 1-1,3 см (в основном, преобладают крупные размеры), встречаются и плотные участки
8	Железные шлаки с поверхности желтовато-бурые (сильно окисленные), на свежем сколе темно-серые с металлическим блеском, зернистые, хрупкие, пористые (пористость 25-30%), поры неправильной и округлой формы, размером от 1-2 мм до 1,2x0,5 см
9	Железистый шлак с обломками желтоватых, оранжево-желтых мелкозернистых пористых (пористость от 10-15% до 60-70%, поры от долей миллиметра до 1-2 мм) песчаников уплощенной, округлой формы, размытых очертаний размером 1,4x1,4 см, 1x0,6 см. Железистый шлак темно-серый, с металлическим блеском, пористый (пористость от 10-15% до 50%), размеры пор от 1 мм до 2-3 мм, максимальные – 6x4 мм, местами микропористый. На поверхности наблюдаются параллельно-ребристые структуры и почковидные формы размером 1,3x1,2 см
10	Железно-силикатные шлаки с почковидной поверхностью. Преобладает силикатная составляющая из спекшегося мелко- и среднезернистого кварца светло-серого, буровато-серого цвета, сильно пузыристая (пористость 60-80%), поры округлой формы размером от долей миллиметра до 1x0,5 см. Участки железистого шлака на свежем сколе темно-серые с металлическим блеском, с капельками железа, пористые (пористость от 10-15% до 30-40%), поры, в основном, мелкие до 1 мм, максимальные размеры – 2-3 мм
11	Силикатные шлаки зеленовато-серого цвета, пористые (пористость 40-50%), поры округлой формы, размером от долей миллиметра до 1-3 мм. Основная масса состоит из спекшихся зерен кварца средней размерности. В шлаках наблюдаются обломки красноцветных мелкозернистых кварцевых песчаников размером 1,5x0,5 см с гидроксидами железа. Отмечаются небольшие пятна черного цвета неправильной формы расплывчатых очертаний размером до 1 см
12	Обожженная керамика со шлаковой корочкой (крустой) темно-серого цвета, с металлическим блеском, толщиной 3-4 мм. Обнаружен фрагмент стенки пережженного сосуда, на

	внутренней и внешней стороне которого накипь пузыристого шлака толщиной 2-3 мм как, пузырьки от долей мм до 2 мм
--	--

Вероятно, изучаемые шлаки представляют собой промежуточные стадии восстановления железа. Для определения температурных параметров металлургического процесса требуется проведение дополнительных исследований минералогического состава шлаков в отраженном свете (аншлифах), методом рентгеноструктурного анализа, силикатного анализа и др.

Кроме керамики и остатков железоплавильного производства в раскопе найдено несколько сотен обломков различных пород разного размера (от 1 до 15-20 см). Надо отметить, что, во-первых, отбор и изучение каменного материала культурного слоя необходимы для поисков потенциального рудного сырья, а, во-вторых, участки скопления таких пород могут указать на местонахождение плавильных мастерских.

Каменный материал культурного слоя представлен известняками, мелом, гравелитами, кварцем, различными песчаниками (табл. 2).

Таблица 2

Макроскопическое описание основных видов пород культурного слоя поселения

№№ п/п	Полевое определение
1	Известняки белые, серые, светло-серые, в том числе, белые органогенные детритовые с иглами морских ежей
2	Гравелиты кварцевые, в крупнозернистом песчаном кварцевом цементе наблюдаются гравийные зерна розового прозрачного, молочно-белого («в гидроокисной рубашке») кварца размером от 3 мм до 1,5х1 см
3	Песчаники: гравийные средне- и крупнозернистые, кварцевые, с гравийными зёрнами кварца до 5 мм; серые, мелкозернистые, кварцевые; светло-серые, мелкозернистые, кварцевые, с микровключениями черного минерала, цемент соприкосновения; светло-серые, мелкозернистые, кварцевые, обохренные, цемент соприкосновения; желто-бурые, мелкозернистые, кварцевые с охристым базальным цементом; белые, мелкозернистые, кварцевые с микровключениями черного минерала; желтоватые, среднезернистые, кварцевые, плотные (сливные)

	кварциты); желто-бурые, среднезернистые, кварцевые с охристым поровым и пленочным цементом; бурые, мелко- и среднезернистые, кварцевые с точечной вкрапленностью черного рудного (?) минерала, на поверхности наблюдаются красноцветные пятна; темно-серые кварцевые сливные; белые, средне- и крупнозернистые, кварцевые, с многочисленными отпечатками двух видов моллюсков, без цементные; переслаивание красноцветных (красновато-коричневых) песчано-алевролитоглинистых пород кварцевого состава с почкообразными выделениями по напластованию гидроокислов железа, породы отличаются высоким удельным весом; песчаники красновато-коричневые мелко- и среднезернистые, кварцевые, со смешанным (пленочным, соприкосновения, выполнения пор) цементом, содержащим гидроокислы железа
4	Кварц молочно-белый, прозрачный, желтоватый

Среди всех встреченных обломков пород представляют интерес, как возможное рудное сырье, два вида пород:

- 1) переслаивание красновато-коричневых песчано-алевролитоглинистых пород с почкообразными выделениями по напластованию гидроокислов железа;
- 2) красновато-коричневые песчаники с цементом, содержащим гидроокислы железа. Обломки подобных пород рассеяны по всей площади поселения, не образуя каких-либо локальных скоплений. На поселении и поблизости от него не обнаружено коренных обнажений аналогичных пород. Но, вероятнее всего, древние металлурги применяли местное сырье, поэтому в дальнейшем необходимо продолжить поиски выходов и участков добычи красноцветных пород или бурых железняков вверх и вниз по течению р. Северский Донец и в радиальных направлениях от поселения Выдылыха.

Таким образом, в раскопе найдены предполагаемое рудное сырье и продукты его металлургического передела – шлаки. При выплавке металла из руды элементы-примеси переходят в шлаки и в кричное железо и могут служить критерием для идентификации предполагаемого рудного сырья. Методом атомно-адсорбционной спектrophотометрии было определено содержание ряда металлов (железа, хрома, свинца, меди, никеля, цинка, кобальта) в отдельных представительных образцах потенциальной руды и шлаков. [Табл. 3]

Таблица 3

Содержание металлов в шлаках и породах (в %)

№ пробы	Наименование образцов	Хром	Свинец	Медь	Никель	Цинк	Кобальт	Железо
В-2	Железный шлак	1,1	0,001	0,006	0,015	0,002	0,005	52,3
В-4/1	Шлаки силикатные с обломками красноцветных песчаников	0,05	0,0007	0,004	<0,001	0,001	не обнаруж.	1,6
В-13	Железный шлак с корольками выплавленного	0,9	0,006	0,009	0,033	0,012	0,013	42,0
В-16	Керамика со шлаковой корочкой (крустой)	0,5	0,003	0,006	0,007	0,004	0,002	24,2
В-19	Красноцветные песчано-алевролитоглинистые породы с почкообразными выделениями гидроокислов железа	0,9	0,002	0,004	<0,001	0,011	не обнаруж.	34,6
В-20	Красноцветный песчаник гидроокислами железа в цементе	0,1	0,0004	0,005	0,003	0,009	не обнаруж.	3,9

Как видно из табл. 3, для проанализированных образцов железных шлаков характерен очень большой процент железа (в обр. В-2 – 52,3%, в обр. В-13 – 42%). Существует предположение [4, 5], что содержание железа в железных шлаках более 52% указывает на применение сыродутного способа выплавки металла, что, вероятно, могло иметь место в нашем случае.

Находки фрагментов стенок и дниц крупных сосудов со шлаковой корочкой, содержащей 24,2% железа (обр. В-16), могут свидетельствовать о применении тигельного (горшечного) способа

выплавки металла. Фрагментарно такая же корочка наблюдается и на внешней стенке сосуда, возможно, это излившийся во время железоплавильного процесса шлак.

Данные табл. 3 показывают, что переслаивание песчано-алевролитоглинистых пород (обр. В-19) представляет богатую железную легкоплавкую руду (34,6% железа), а красноцветный песчаник (обр. В-20) с незначительным количеством железа (3,9%), вероятно, не мог служить сырьем для получения металла. Обращает внимание, что песчано-алевролитоглинистые породы (обр. В-19) и железные шлаки (обр. В-2 и В-13) сопоставимы по содержанию таких элементов-примесей, как хром, свинец и цинк, что свидетельствует в пользу использования древними металлургами песчано-алевролитоглинистых пород в качестве рудного сырья.

Возможно, чтобы снизить температуру выплавки железа использовались мел или известняк [4]. Их обломки обнаружены в каменном материале культурного слоя поселения. Подобные породы имеют широкое распространение в окрестностях поселения.

Надо отметить, что недалеко, на левом берегу р. Северский Донец в урочище Старица известен раннесредневековый памятник железоделательного ремесла – “Старица” (пеньковская культура), из которого были изучены артефакты черной металлургии [3]. По результатам петрографических и химических анализов авторы сделали выводы об использовании двух технологических приемов получения железа: в горнах (специализированных печах) и горшках, используемых в качестве тигля, что подтверждается присутствием в раскопе высоко- и низкотемпературных шлаков. Кроме того, на поселении обнаружены места залегания железистых песчаников, предполагаемого сырья для получения металла, со следами древней разработки. Предоставляется возможность сравнить железоплавильное производство двух поселений одной культуры и расположенных недалеко друг от друга, однако пока для такого сопоставления не достаточно аналитических данных.

Таким образом, остатки железопроизводства раннесредневекового поселения Выдылыха представлены железными, силикатными и смешанными шлаками (с корольками железа в некоторых образцах), фрагментами стенок и днищ керамических сосудов с железосодержащей корочкой. На поселении Выдылыха применялся тигельный (горшечный) способ выплавки металла и, возможно, сыродутный способ. Среди каменного материала культурного слоя по высокому содержанию железа как потенциальное рудное сырье выделяются песчано-алевролитоглинистые породы, хотя не исключено использование и другого типа руд (луговой, болотной, озерной). Необходимо провести дальнейшие аналитические исследования шлаков на предмет уточнения технологии получения железа и сопоставления артефактов двух близких

по культуре и расположению металлургических пунктов – Выдылыха и Старица.

Литература

1. **Колесник А. В.** Проблемы исследования комплексного памятника археологии Выдылыха на Северском Донце 2004-2006 экспедицией Донецкого Национального университета // Историчні і політологічні дослідження. 1/2 (31/32), 2007. – Донецьк, 2007. – С. 198-202.
2. **Колесник А. В., Хозин С. Р., Кондратьев А. В., Заворотна А. В.** Отчет об археологических исследованиях в Донецкой области совместной экспедицией ДонНУ, Донецким областным краеведческим музеем и Святогорским историко-археологическим заповедником 2006 г. // Архив Института археологии НАН Украины.
3. **Колода В. В., Кущенко А. В., Швецов М. Л.** Памятник железопроизводства у с. Богородичное Донецкой области // Донецкий археологический сборник. – Вып. 11. – Донецк, 2004. – С. 145-155.
4. **Колчин Б. А.** Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси: (Домонг. период). – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 257 с. – Материалы и исслед. по археологии СССР; №32.
5. Развитие металлургии в УССР. – К.: Наукова думка, 1980. – 960 с.

Вислобалкинская группа памятников финального палеолита в среднем течении Северского Донца

Процессы хозяйственной адаптации первобытного человека к ресурсному потенциалу конкретной территории носили определенное пространственное выражение. При составлении региональной карты известных палеолитических местонахождений, всегда можно заметить их не равномерное, зональное распределение, за пределами которого в лучшем случае мы имеем дело с редкими изолированными объектами. Таковы, например крупные скопления разновременных памятников в среднем Поднестровье, на Среднем Дону (Костенковско-Боршевский район), Крыму, Верхнем Поднепровье (включая бассейн Десны). Кроме того, существуют районы с менее значительной концентрацией палеолитических памятников: бассейн Нижнего Дона, Роголико-Передельский палеолитический район и др.

Внутри рассматриваемого региона можно выделить несколько районов сосредоточения памятников каменного века. В их числе район Среднего Подонцовья, Бахмутско-Горькая котловина (Северо-Западный Донбасс), верховья р. Волчьей, среднее течение р. Крынки. При этом означенные районы почти повсеместно совпадают с проявлениями кремнесодержащих меловых пород. Перечисленное районирование палеолитической ойкумены носит не случайный характер. Это прямое отражение реального отношения древнего человека к основным ресурсам окружающей среды – динамичным (промысловая фауна) и статичным (вода, источники каменного сырья, комфортные условия для организации жилого пространства, наличие съедобных растений и т.д.) [1, 280-281]. В одних случаях сочетание основных ресурсов было оптимальным (Среднее Поднестровье, Верхнее Поднепровье-Подесенье), в других явно преобладало значение динамичных ресурсов, что создавало проблемную ситуацию с организацией отдельных составляющих статичной ресурсной базы (известная проблема Костенковского кремня [1], сырье стоянок Каменнобалковской группы, по сообщению Н.Б. Леоновой доставлявшееся из района среднего течения р. Крынки).

Особый интерес представляют те случаи, когда удастся выделить явную инфраструктуру, включающую культурно взаимосвязанные, но отличающиеся по функциональному назначению типы памятников. В качестве наиболее яркого примера подобной ситуации можно привести хорошо известный Амвросиевский позднепалеолитический комплекс, состоящий из базовой стоянки и расположенного в 200 м от нее «костища» - места забоя и разделки бизонов (*Bison priscus*). Сырье и

источники воды находились непосредственно в пределах зоны обитания [8]. К сожалению подобные примеры крайне малочисленны.

Поиск и установление подобных связей в той или иной степени позволяет приблизиться к осмыслению территориальных границ производственной и хозяйственной активности конкретных коллективов древних людей.

В этой связи мы хотим рассмотреть группу финально-палеолитических памятников, локализирующуюся в среднем течении Северского Донца (Славянский р-н, Донецкой обл.).

Висла Балка. Открыта в 1990 г. Э.Е. Кравченко. Исследовалась археологической экспедицией Донецкого областного краеведческого музея под руководством А.В. Колесника в течение полевых сезонов 1992, 1994, 1996-1997 гг. Общая вскрытая площадь с учетом шурфов составила 188,5 м кв. Полученная коллекция насчитывает более 17000 предметов. Местонахождение находится на правом берегу Северского Донца в одноименной балке, в 3,8 км к западу от с. Сидорово Славянского р-на Донецкой области на расстоянии 4,4 км от реки. Памятник занимает поверхность невысокого мыса в месте слияния двух отрогов балки. В непосредственной близости от местонахождения на левом борту основного русла балки обнажаются коренные породы верхнемелового возраста, содержащие конкреции высококачественного темно-серого кремня. Размеры конкреций варьируют от 10-12 до 20 см и более. Использовались преимущественно округлые и уплощенно-округлые разности.

Культурный горизонт залегает в основании переходного темно-серого с буроватым оттенком среднесуглинистого горизонта и частично в кровле желтовато-палевого суглинка. Планиграфическая структура памятника представляет собой серию обособленных сравнительно крупных и мелких скоплений «точков» в сочетании с относительно равномерным распределением находок на площади памятника (рис.1, III) [3]. Сохранность материала в скоплениях хорошая, что подтверждают данные многочисленных аппликаций кремневых изделий. В технико-типологическом составе коллекции превалирует набор продуктов расщепления связанных с полным циклом производства и утилизации призматических нуклеусов.

В культурном отношении материалы памятника демонстрируют близость к эпиграветским комплексам центра Русской равнины и Днепро-Донского региона.

Татьяновка I. Местонахождение расположено на правом берегу Северского Донца, приблизительно в 500-х м к юго-западу от окраины одноименного села Славянского р-на Донецкой области. Пункт локализован А.В. Колесником в 1989 г. Стационарно исследовался автором в 1995 г. Памятник приурочен к краю правой стенки одного из

многочисленных оврагов, прорезающих в продольном направлении поверхность обширного безлесного плато спускающегося в сторону реки. В верхней части плато обнажаются кремненосные меловые породы. В переотложенном состоянии кремневые конкреции содержатся и в покровных отложениях. На участке поверхности примыкающей к осыпи была проведена контрольная зачистка и заложен небольшой раскоп. Общая вскрытая площадь составила 10 м кв. Находки залежали на незначительной глубине (до 0,22 м от поверхности) в основании темно-бурой почвы на контакте с лессовидным суглинком и частично в его верхней части. Общая коллекция из поверхностных сборов и раскопа составила 267 кремней. Сырьем служил высококачественный меловой кремль темно-серого и коричнево-серого цветов. Последняя разновидность преобладает и является типичной в окрестностях памятника. Планиграфически находки залежали в виде небольшого слабонасыщенного скопления вытянуто-овальной формы (рис.1, I). Сохранность хорошая, на что указывают данные ремонтажа. Судя по особенностям цвета, структуре, характеру первичной корки отщепов, на местонахождении раскалывалось не более 2-х – 3-х крупных кремневых конкреций. Среди находок преобладают продукты расщепления связанные с полным циклом изготовления и частичной утилизации нескольких призматических нуклеусов, не представленных в материалах коллекции [6].

Святые Горы I. Памятник расположен на правом берегу Северского Донца в 300-х м к востоку от памятника Артема (недалеко от Свято-Успенской Святогорской Лавры), г. Святогорск Славянского р-на Донецкой обл. Открыт в 2000 г. Э.Е. Кравченко, раскапывался автором в 2001 г. В лесу, на поверхности грунтовой дороги ведущей к с. Татьяновка, на краю выположенного участка мысовидного образования правого высокого коренного берега Северского Донца, ориентированного в противоположную реке сторону были собраны обработанные кремни палеолитического облика. Сбор расщепленного кремня производился в два этапа разными исследователями, поэтому часть материала не имеет точных привязок. Однако последующие исследования установили факт принадлежности предыдущих подъемных сборов к одному большому «инситу» скоплению. Общая вскрытая площадь составила 18 м кв. Подъемные сборы и раскопки доставили более 500 кремней. В качестве сырья использовались крупные конкреции высококачественного стекловидного коричнево-серого и темно-серого мелового кремня, иногда с участками включения светло-серого грубозернистого вещества. Подобное сырье в огромном количестве встречается вблизи памятника. Планиграфическая структура памятника представляет собой два четких изолированных скопления в

положении *in situ*. Скопление 1, с учетом материалов из первых поверхностных сборов, имело округлую форму и занимало площадь 2 м кв. Кремль залегал компактной массой в слое палево-бурого лессовидного суглинка, на небольшой глубине, иногда практически на поверхности (следствие разрушения дорогой). Сохранность хорошая, о чем свидетельствует большое количество ремонтжируемых сколов (рис.1, II). Скопление 2 – планиграфический объект вытянуто-овальной формы с четкими внешними границами. Отличается небольшими размерами (90x50см). Характерной особенностью является использование темно-серого кремня, в отличие от ск.1, где преимущественно расщеплялся кремень коричнево-серой разновидности (рис.1, II). Техничко-типологический состав продуктов расщепления обоих скоплений характеризует полный цикл изготовления и частичного расщепления призматических нуклеусов. Представлены все технологические фракции за исключением самих ядрищ [7].

Еще на этапе полевых исследований местонахождения Татьянавка I а позже и мастерской Святые Горы I, было отмечено поразительное сходство основных технологических компонентов редуционных последовательностей с зафиксированными ранее на производственных участках с подобной технологической специализацией мастерской Висла Балка. В первую очередь идентичный подход к избирательности параметров первичного сырья. Это, как правило, крупные и средние конкреции кремня близких очертаний. Использование аналогичной отбивной техники скола – гладкие площадки с элементами предварительного редуцирования и шлифовки зон расщепления, торцовый и полуобъемный принцип раскалывания в сочетании с применением мягкого отбойника, ориентированный на получение крупных и средних широких пластин. Использование идентичных приемов управления поверхностью расщепления – характерные технологические сколы со скошенными проксимальными концами, часть из которых вероятно крайний предел распространения целевых снятий на боковые плоскости нуклеуса (рис. 2, 13; 24). В другом случае они носят явно выраженный вспомогательный технологический характер, являясь результатом оформления боковых сторон нуклеуса, выполняя при этом функции контроля над оптимальной поперечной выпуклостью центральной плоскости расщепления (рис. 2, 12, 14-16; 25). Совпадают и характеристики целевых пластин позволяющие оценить параметры самих нуклеусов отсутствующих в материалах местонахождений Татьянавки I и Святые Горы I.

Сходство между рассматриваемыми памятниками прослеживается и на основании анализа немногочисленных изделий с

вторичной обработкой. К таковым можно отнести техникоморфологическую группу косотронкированных пластин представленных в материалах Вислой Балки и местонахождения Святые Горы I (рис.2. 6, 9-11; 17-20). Встречающийся в материалах Татьянаовки I и мастерской Святые Горы I прием мелкого краевого вентрального ретуширования отдельных участков изделий (рис. 2, 8; 23).

Территориальная сопряженность рассмотренных местонахождений (Татьяновка I - 0,5 км вниз по течению реки от пункта Святые Горы I и приблизительно в 4-х км к югу по прямой от мастерской Висла Балка), общность технологических закономерностей обработки кремня, схожесть отдельных элементов вторичной обработки, позволяет, как нам кажется, рассматривать эти объекты в рамках единой инфраструктуры оставленной одним населением, обитавшим в данном районе в конкретный период позднего плейстоцена.

Видимо, мастерская Висла Балка является базовым пунктом в районе исследования, а местонахождения Татьянаовка I и Святые Горы I представляют собой кратковременные эфемерные мастерские, имеющие ознакомительный характер с сырьевыми ресурсами района обитания и четко фиксирующие направления передвижения отдельных мобильных групп пришлого населения. Подобные объекты были связаны с необходимостью пополнения текущих ранцевых наборов [4, 5].

В данную группу памятников по ряду признаков по видимому можно включить и мастерскую у с. Синичино в Изюмском р-не Харьковской области [9], что дополнительно может указать направление передвижения и территориальный охват носителей рассматриваемой индустрии.

Литература

1. **Борисковский П.И.** Очерки по палеолиту бассейна Дона // МИА. № 121, М.-Л.:, 1963.
2. **Колесник А.В.** Средний палеолит Донбасса // Археологический альманах, № 12. Донецк, 2003.
3. **Колесник А.В., Леонова Н.Б.** Структурные элементы памятника и планиграфический анализ // Висла Балка – позднпалеолитический памятник на Северском Донце. Археологический альманах, вып.17. Донецк, 2005 - 168 с.

4. **Колесник А.В., Расемакин Ю.Я.** Феномен кладов Гончаровского типа // IN SITU (к 85-летию профессора А.Д. Столяра). Санкт-Петербург, 2006, с. 173-189.
5. **Колесник А.В., Коваль Ю.Г., Давыденко В.В.** Позднепалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская «Шарукань» на Северском Донце // Святогірський альманах. Донецьк, 2007, с. 24-31.
6. **Коваль Ю.Г.** Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьяна I на Северском Донце // Археологический альманах, №4. Донецк, 1995, с. 84-87.
7. **Коваль Ю.Г., Вотякова О.Л.** Кремнеобрабатывающая мастерская финального палеолита Святыя Горы 1 // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні (всеукраїнська науково-практична конференція м. Святогірськ Донецької області 25-27 травня 2005 року). Слов'янськ, 2005, с. 182-183.
8. **Кротова А.А.** Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников юго-востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986, с. 6-73.
9. **Снежко И.А.** Раскопки стоянки позднего палеолита у с. Синичино на юге Харьковской области // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов. Луганск, 1990, с. 37-38.

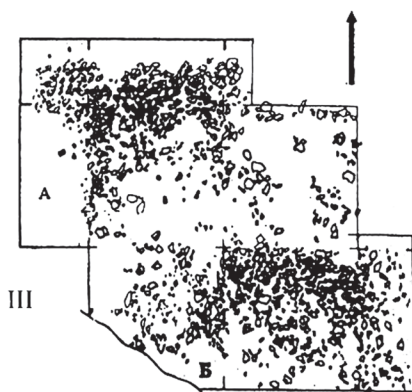
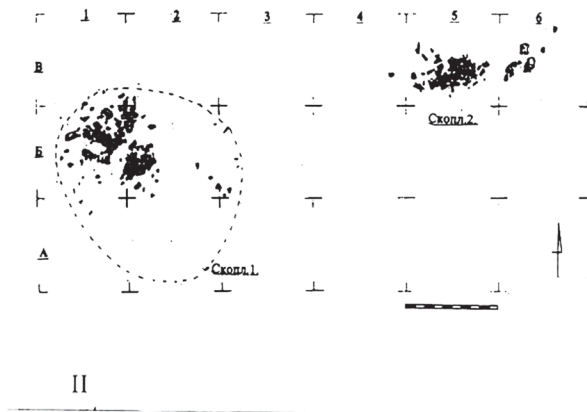
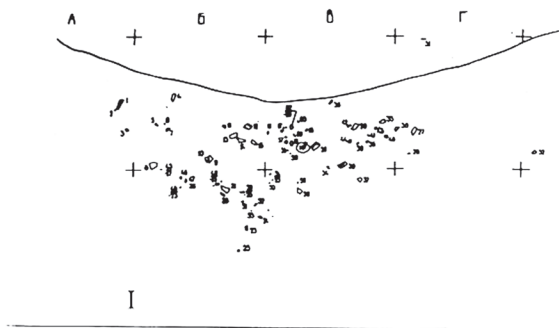

Рис. 1. Планиграфия расположения культурных остатков: Татьянавка (I), Святые Горы (II), Висла Балка, скопления А, Б (III).

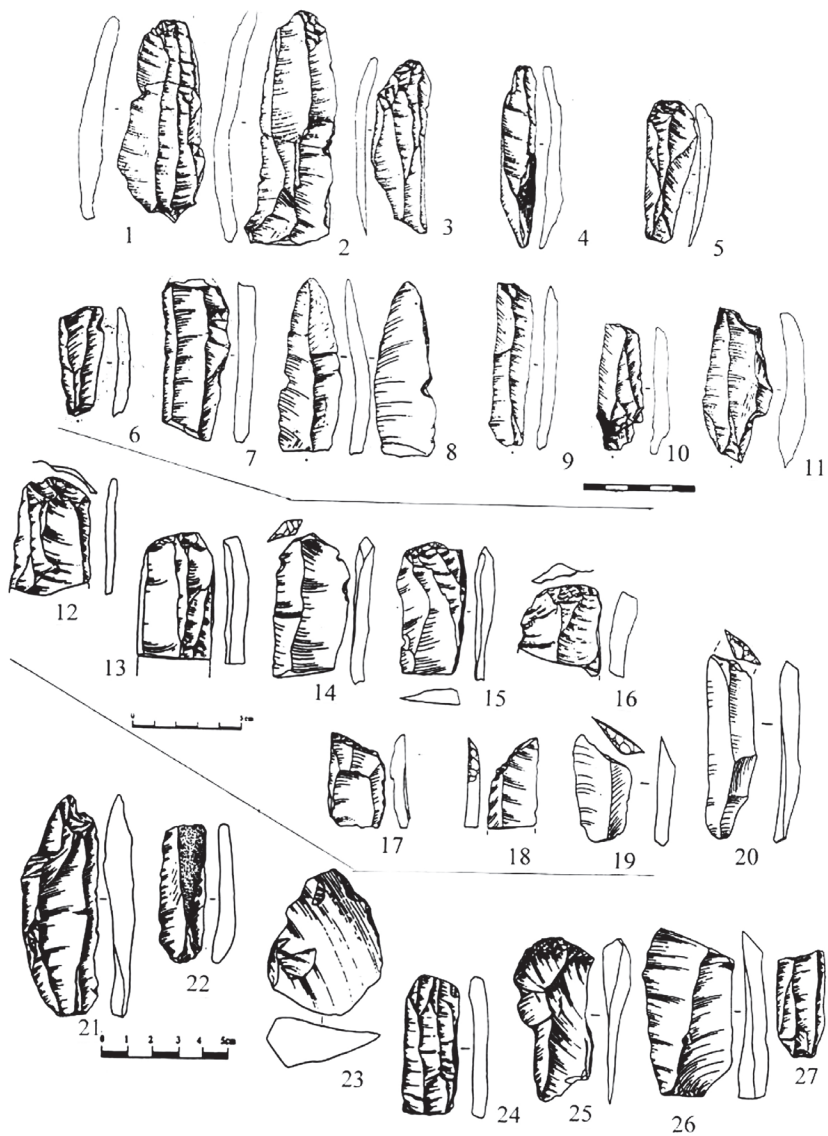

Рис. 2. Кремневые изделия: Святы Горы (1-11), Висла Балка (12-20), Татьянавка (21-27).

Разведки памятников археологии в Среднем Подонцовье в 2008 году

В полевом сезоне 2008 г. совместная экспедиция Донецкого национального университета, Донецкого областного краеведческого музея, Святогорского историко-архитектурного заповедника и Краматорского экономико-гуманитарного института продолжила плановые разведки памятников археологии в Донецкой области. Работы финансировались преимущественно Донецким областным краеведческим музеем в рамках комплексной программы по подготовке Свода памятников истории и культуры Донецкой области. Маршруты разведок пролегли в различных местах области, но в основном в окрестностях с. Богородичное и с. Татьяновка Славянского района (а также частично в окрестностях с. Яремовка Изюмского р-на Харьковской обл.), а также на отдельных правобережных участках долины Северского Донца и его притоков. Основное внимание мы уделим разведкам в долине Северского Донца, преимущественно на Славянщине.

Несмотря на весьма длительную историю изучения памятников археологии в Славянском районе Подонцовья (исследования Н.В. Сибилева, П.П. Ефименко, И.Ф. Левицкого, Д.Я. Телегина, С.А. Плетневой, В.К. Михеева, А.В. Шамрая, А.И. Духина, Э.Е. Кравченко, В.В. Давыденко, А.Ф. Горелика, А.А. Кротовой, М.Л. Швецова, И.А. Снежко, С.М. Дегерменджи, В.В. Цимиданова, А.В. Колесника, С.Р. Хозина и мн. др.) и значительный список выявленных и изученных объектов, нам удалось найти ряд новых памятников и составить представление о топографических предпочтениях при выборе мест поселений в древности в относительно небольшом правобережном микрорегионе. Речь идет о поселенческих памятниках, сконцентрированных вдоль узкой террасированной кромки правого борта долины реки в основном между п. Богородичное Славянского р-на и с. Яремовка Изюмского р-на Донецкой обл.

Такой результат стал следствием применения новой для нашего региона методики поиска памятников археологии в поверхностном залегании. Суть этой методики заключается в сплошной шурфовке участков долины, потенциально возможных для стационарного заселения в древности. Эта чрезвычайно трудоемкая задача облегчается тем обстоятельством, что террасовые площадки высотой от 3 до 15-20 м образуют узкую полосу (шириной 200-300 м) вдоль правого крутого

коренного склона Северского Донца и его низкой поймой. Многие из этих участков поросли лесом и практически не дают подъемного материала, кроме нескольких редких случаев. Шурфовке подвергались все мысовидные площадки с относительно выположенной поверхностью или участки с признаками культурного слоя в виде мелких единичных фрагментов керамики на полотне грунтовой дороги, иногда в выбросах кабаньих «копанок». Шурфы размерами 2x2 м или 1x1 м доводились до глубины 0.7 – 1.2 м, редко ниже, – до плотной коричневой плиоценовой глины с примесью обломочного материала, которая служит здесь «археологическим материком». Террасовая площадка с «растянутой» стратиграфией плейстоценовых отложений в пределах указанного микрорегиона встречается пока только в ур. Выдылыха. Вторая такая площадка со сложной плейстоценовой стратиграфией отмечена у с. Сухая Каменка Изюмского района Харьковщины [12]. Иными словами, в большинстве случаев прорезалась маломощная пачка склоновых плейстоценовых пород. Периодичность закладки шурфов определялась исходя из топографических и иных признаков. Почти половина шурфов вскрыла отложения, содержащие археологические остатки. Всего таким образом была пройдена условная полоса берегового склона суммарной длиной около 7 км. В нашем случае разведки осуществлялись на базе стационарной экспедиции в ур. Выдылыха (с. Богородичное), хотя такие работы могут быть организованы в рамках сугубо разведочной мобильной экспедиции. Теоретически, таким образом должна быть обследована вся территория, однако для этого требуется концентрация колоссальных ресурсов времени, труда и денег, что может быть решено только в рамках крупномасштабного государственного научного проекта. Наш практический опыт показал, что весьма эффективной является предварительная рекогносцировка кроков разведки по топографическим картам с горизонталями в масштабе 1:10000. На низком левобережье Среднего Подонцовья перспективными для обследования являются в основном участки с абсолютной (по Балтийской системе координат) высотой, превышающей 65 м, хотя возможны исключения с учетом погребенного микрорельфа (например, ур. Старица [1] с отметками около 63-64 м). На правобережье высота заселенных террас существенно варьирует. Корреляция между высотой террасовой (дюнной и пр.) площадки и временем ее интенсивного заселения может дать интересные результаты при создании соответствующей массовой базы данных. Понятно, что в результате орографического колебания земной поверхности с разной амплитудой критические высотные отметки, отражающие этапы активного заселения поймы Донца в голоцене, будут иметь региональный (микрорегиональный) характер. Как установлено еще в 30-е гг. XX в., многие позднплейстоценовые террасы Северского

Донца залегают на левобережье ниже современного уровня реки [11]. В плейстоцене часть археологического и фаунистического материала перемещалась в древнюю делювиально-аллювиальную фацию, образуя специфические в тафономическом плане комплексные археолого-палеонтологические объекты в современном речном аллювии [3; 6].

Безусловно, в будущем такие сплошные специализированные разведки должны проводиться с обязательным участием специалиста-геоморфолога.

Террасированная кромка правого коренного берега долины Северского Донца не случайно послужила полигоном для апробирования данной полевой методики. Как известно, памятники поселенческой активности древности маркируют участки ландшафта с повышенной ресурсной емкостью [4]. Комплексные памятники археологии, прежде всего, долговременные стоянки и поселения, возникали в местах с повышенным ресурсным потенциалом. Напротив, концентрация в пространстве однородных ресурсов провоцировала появление специализированных в функциональном отношении памятников. Такое же значение имели и участки местности с повышенным культовым потенциалом (пещеры, скалы, возвышенные места, рощи и т.д.), где могли возникать специфические культовые объекты.

В ходе целенаправленных разведок выяснилось, что в пределах детально разведанного участка разновременные (часто многослойные) памятники образуют фактически непрерывную цепочку планиграфически дискретных пунктов, иногда сливающуюся в сплошную неразделенную полосу культурного слоя с ярко выраженной горизонтальной стратиграфией (ур. Выдылыха). Безусловно, такая ситуация является уникальной и характерной только для крупных речных водотоков или стабильных озерных систем.

Итак, детальному обследованию подвергся участок правого борта долины реки между с. Богородичное Славянского района Донецкой обл. и х. Пасека (окраина с. Яремовка) Изюмского района Харьковской обл. На этом участке современное русло Донца отходит от правого борта на расстояние до 200-300 м. В древности русло реки проходило в непосредственной близости от берега, о чем свидетельствуют многочисленные остаточные старичные образования. Наиболее крупное из них сохранилось в виде озера Большой Лиман, остальные представлены небольшими озерами на стадии образования болота. Иными словами, в древности водные ресурсы находились в непосредственной близости от коренного террасированного склона реки. Возможно, отрыв этих стариц от действующего русла произошел в разное время. Полосу поселений (вверх по течению на С-3 от с. Богородичное) на правом берегу Донца начинает комплексный памятник в ур. Выдылыха [5; 7]. В этом месте современное русло реки

плотную подходит к высокому меловому склону. Отсюда на протяжении нескольких километров, вплоть до Святогорского монастыря (ниже по течению), речные террасы не сохранились, за исключением узкого уступа южнее с. Богородичное. Комплексный памятник в ур. Выдылыха расположен на крупной выположенной площадке, ограниченной старичным болотом, склоном коренного берега и правым берегом б. Савонова. Здесь сохранились остатки позднепалеолитической мастерской, поселений энолита, бронзового века, пеньковской культуры, времени Хазарского каганата, хутора (хуторов-?) Нового времени. Это один из уникальнейших комплексных археологических памятников Подонцовья, нуждающийся в специализированном режиме охраны. Культурные слои образуют типичную горизонтальную стратиграфию. На левом северном берегу б. Савонова шурфами выявлено поселение раннего средневековья. Оно непосредственно примыкает к ур. Выдылыха, возможно, является его структурной частью. Обе эти площадки свободны от леса и некоторое время назад распахивались. Далее на С-С-З в лесу располагается серия мысовидных выступов, разделенных небольшими промоинами или понижением рельефа. На нижних выположенных участках трех соседних мысовидных площадок выявлены культурные слои трех независимых поселений. Они обозначены как Большой Лиман, пп. 1, 2 и 3. За поселением Большой Лиман 3 в береговом склоне эрозионными процессами выработана небольшая циркообразная лощина. Следы культурного слоя здесь не обнаружены. Между этой лощиной и южной окраиной х. Пасека Харьковской обл. выделяются еще три пологих мыса, начинающихся к югу от б. Красный Яр. Оконечности этих мысов опускаются в пойму и систематически распахиваются; на пахоте собран разнообразный подъемный материал, в основном бронзового века и средневековья (сборы А.И. Духина, Э.Е. Кравченко, А.В. Шамрая и С.М. Дегерменджи в 70-80-е гг. XX в.). Высота мысов с распаханым культурным слоем незначительна – до 2-3 или чуть более метров. У местного населения этот участок известен как ур. Выла. Несмотря на явные признаки поселений, шурфы, расположенные нами на мысах вдоль кромки леса, не дали археологического материала. За этим участком русло Северского Донца вновь приближается к коренному склону, не размывая узкие террасовые площадки, занятые современными х. Пасека и с. Яремовка Харьковской обл. На южной окраине х. Пасека выделяется только одна удобная для заселения в древности низкая террасовая мысовидная площадка, в настоящее время полностью застроенная. В районе с. Яремовка в 20-е гг. XX в. Н.В. Сибилевым были открыты разновременные стоянки [9]. Наиболее крупный памятник археологии, известный, видимо, с 20-х гг., располагается в центральной части Яремовки на склоне длинного мыса; он содержит материалы

бронзового века и средневековья. Возможно, отсюда происходит широко известный бронзовый акваманил (водолей) саксонской работы XIII в. [14]. Толщина культурного слоя на окраинных участках мыса не превышает 0.7 м. На противоположном правом берегу балки образован такой же с топографической точки зрения благоприятный для заселения длинный мыс (напротив моста), спускающийся к реке, но он полностью застроен современными зданиями и недоступен для археологического обследования.

Далее вверх по течению реки специализированные разведки нами не проводились из-за отсутствия разрешительных документов, но признаки интенсивной заселенности здесь в периоды древней и древнейшей истории хорошо известны благодаря работам И.А. Снежко [12] и других харьковских археологов.

Таким образом, явно обозначается фактически непрерывная полоса древних поселений, расположенных практически на всех удобных для заселения террасовых площадках. Эта полоса поселений отражает многократное интенсивное заселение низких террас правого коренного берега долины Северского Донца.

Аналогичная пространственная система распределения археологических поселенческих памятников отмечена на противоположном левом берегу Северского Донца. Здесь древние поселения приурочены либо к песчаным возвышенностям (дюны) на берегах стариц и озер (остатки древнего русла Донца), либо к краю боровой террасы в современной долине реки. В долине Северского Донца это эмпирическое открытие впервые было сделано Н.В. Сибилевым, благодаря чему за несколько лет интенсивных поисков ему удалось выявить около 300 памятников археологии. Беспрецедентная в археологии продуктивность индивидуальных поисков Сибилева, помимо безусловного личного подвижничества, объясняется тем, что Николаю Викентьевичу удалось опытным путем нащупать «алгоритм» или «код расположения» памятников. Наиболее интенсивно заселялся край боровой террасы высотой 8-10 м над современной поймой реки. Такая избирательность мест поселений, скорее всего, объясняется возможностью контролировать потенциал двух соседних экологических систем – в пределах экономической зоны жителей поселков неолита и бронзового века, расположенных по краю боровой террасы, оказывались ресурсные возможности низкой заболоченной поймы и относительно возвышенной облесенной террасы. Фито- и зоомасса этих экосистем принципиально разная, но крайне выгодная при различных стратегиях пищевого обеспечения. Безусловные преимущества контроль двух соседних экосистем давал при ведении сельского хозяйства. Видимо, в основе концентрации разновременных памятников археологии вдоль склона правого коренного берега Северского Донца также лежат

указанные выше экологические причины, которые дополнялись явными ландшафтными преимуществами – наличием по соседству высокого (до 100 м) крутого склона. Крутые склоны долины обеспечивали, во-первых, круглогодичную защиту долговременного поселка от ветровых потоков. Во-вторых, в случаях с развитой системой землепользования в раннем средневековья (возможно, раньше) на прилегающих высоких участках края долины реки устраивались военные форты (например, Теплинское городище) [2], препятствующие неконтролируемому доступу к поселениям в долине.

Установленная закономерность размещения разновременных памятников археологии вдоль края террас долины Северского Донца имеет высокое прогностическое значение. При этом высота потенциально удобных для заселения террас различная для левого и правого берега реки. Наличие остатков большого количества хуторов Нового времени вдоль края указанных правобережных и левобережных террас говорит о стабильности ландшафтов на этих элементах рельефа, начиная со времени раннего голоценового оптимума и вплоть до исторической современности. Примечательно, что выявленная густая цепь хуторов полностью накладывается на систему археологических памятников, а в ряде случаев превосходит ее, что требует своего объяснения. Диахронные модели землепользования и их зависимость от ритмических колебаний климата – отдельное направление междисциплинарного научного поиска.

Выявленные поселения в пределах детально разведанного участка вкратце могут быть описаны в следующих параметрах (рис. 1).

Поселение Выдыльха 2 занимает широкую мысовидную площадку на левом берегу б. Савонова. С западной части площадка ограничена склоном коренного берега, с северо-восточной – заболоченной старицей. Спуск к старице крутой, высотой до 8 м. Площадка покрыта луговой растительностью с редким кустарником и деревьями (следы наступления соседнего леса). В нескольких шурфах в средней и возвышающейся части площадки (общей площадью 8 кв м) встречен немногочисленный материал раннесредневекового (?) облика (мелкие фрагменты грубой лепной керамики, несколько фрагментов круглодонных амфор, обломки костей животных). Размеры площадки весьма значительные (400x200 м), но выявленные нами археологические остатки локализуются только в ее центре. Низкие участки археологически стерильны; здесь под маломощной современной почвой сразу проявляется делювиальный склоновый шлейф из плотных плиоценовых глинистых пород с большим содержанием обломочного материала. В районе старичного болота на краю террасы А.В. Кондратьев обнаружил остатки хутора Нового времени. Малочисленность материала из шурфов не позволяет произвести более точную датировку.

Поселение Большой Лиман 1 приурочено к небольшой (200x150 м) выположенной мысовидной площадке высотой до 8-10 м. Размеры поселения 150 x 100 м. Центр поселения находится в 1 км к С-З от б. Савонова и 2.3 км к Ю от южной окраины х. Пасека. Поверхность полностью заросла лесом. Шурфом площадью 8 м кв. пройдена современная черноземная почва с примесью мелких меловых окатышей (до гл. 0.6 м) и плотный лессовидный суглинок (до гл. 0.9 м). Контакт между этими стратиграфическими горизонтами резкий. Культурный слой приурочен к почвенному горизонту; находки встречаются до гл. 0.5 м. Насыщенность культурного слоя весьма высокая. В нем обнаружены обломки костей животных, фрагменты глиняных сосудов. Среди керамических обломков встречаются стенки, венчики и донышки лепных слабопрофилированных горшков. Керамическое тесто с добавлением речного песка. Диагностична стенка лепного сосуда с рядом гладких вертикальных налепных валиков и другие фрагменты, позволяющие отнести культурный слой к бронзовому веку.

Поселение Большой Лиман 2 находится на низких участках относительно крутого залесенного склона реки непосредственно напротив оз. Большой Лиман. Расстояние до х. Пасека – 1.8 км, до б. Савонова – 1.5 км. Высота площадки около 10 м. Размеры поселения приблизительно 100 x 70 м. Культурный слой толщиной около 0.4 м залегает в современной почве, он вскрыт в шурфе площадью 4 м кв. Ниже культурного слоя находится археологически стерильный суглинок. В культурном слое кости животных, мелкие фрагменты лепной керамики. Найдены фрагменты лепной керамики эпохи бронзы, единичные обломки средневековых амфор.

Поселение Большой Лиман 3 расположено на мысовидной площадке на северной окраине основного массива Теплинского леса в пойме Донца в 1.4 км от окраины х. Пасека и в 1.9 км от б. Савонова. Мыс имеет плавный спуск к пойме реки. Размеры мыса приблизительно 200 x 200 м. Мыс полностью занят лесом. Насыщенный археологическими остатками культурный слой выявлен в шурфе на выраженном склоне мыса на высоте около 15 м. Мощность культурного слоя 0.45 м. Ниже залегает плотный суглинок с большим количеством обломочного материала. В нижней части культурного слоя встречены единичные патинированные неокатанные кремни, однако признаки слоя каменного века в шурфах, прокопанных до гл. 1.2 м, не обнаружены. Культурный слой датируется, скорее всего, бронзовым веком.

Наличие на обследованных площадках остатков культурных слоев стационарных поселений от бронзового века до исторической современности свидетельствует о стабилизации ландшафтов и формировании на исследованном участке правобережья Северского

Донца своеобразного экологического рефугиума с благоприятными для производящей экономики природными условиями.

В пределах с. Татьянавка Славянского района по аналогичной методике был обследован также небольшой участок (полоса протяженность около 1 км, начиная от Ю-В окраины села) в районе т.н. *Татьяновского городища* на правом берегу Северского Донца. Это городище впервые выявлено Н.В. Сибилевым [10], в разное время изучалось С.А. Плетневой, В.К. Михеевым, Э.Е. Краченко, В.В. Давыденко и другими специалистами. Представляет собой небольшую прямоугольную выположенную высокую (до 15 м над поймой) площадку, отделенную от коренного склона системой из двух рвов и валов. В настоящее время рвы и валы сnivelированы, площадка заросла лесом.

В шурфах на соседних мысовидных площадках (на террасовом уровне городища) вниз по течению от него культурный слой выявлен не был. На соседней площадке вверх по течению в шурфе в слое современной почвы на глубине около 0.5 м найдены два непатинированных кремневых отщепов.

В шурфах на самом городище (общей площадью более 20 м кв.) зафиксированы два культурных слоя без четкой границы между ними. В центре площадки верхний слой имеет мощность до 60 см, нижний – до 40 см.; на присклоновых участках мощность обоих слоев соответственно возрастает. В нижнем слое встречается значительное количество обломочного материала. В шурфе на С-З окраине площадки городища обломочный материал (мелкие куски кремня и мела) образует сплошную линзу на глубине около 45 см. Скорее всего, эта линза маркирует одну из фаз активизации эрозии. Контакт между культурным слоем, связанным с голоценовой почвой, и лессовидным суглинком резкий, эрозионный. Верхний слой содержит раннесредневековый (?) керамический комплекс, включающий фрагменты грубых лепных сосудов и обломки красноглиняных амфор «салтовского» облика, а также кости животных. Нижний слой обильно насыщен обломками костей животных, расщепленным кремнем и фрагментами лепной керамики. Среди последних выделяются обломки крупных баночных сосудов со специфической орнаментацией в виде вафельной поверхности. Судя по фрагментам стенок, венчиков и донышек, этот орнамент является следствием специфического приема обработки сосудов (выбивание на колоде всей внешней поверхности сосуда особым штампом). Черепки хорошо обожжены, плотные. В хорошо промешанном тесте присутствует мелкий речной песок. Единичные фрагменты керамики этого типа найдены на «пеньковском» участке многослойного памятника археологии в ур. Выдылыха [5]. Круг аналогий этой керамике парадоксальный – все известные нам примеры связаны с

археологическими культурами Сибири. Там они встречаются от ымыяхтахской культуры Якутии (хронологический аналог поздней-финальной бронзы Украины) [13] до западносибирских комплексов раннего средневековья [8]. Круг хронологических предпочтений донецким комплексам с вафельной («ложнотекстильной») керамикой требует дальнейшего продолжения раскопочных работ и детального сравнительного анализа.

Еще один археологический комплекс, включающий единичные следы каменного века, поселение бронзового века и хутор Нового времени, выявлен в ур. Ложково в 3 км к С-З от с. Адамова Славянского района (правый берег р. Голая Долина).

Визуально локализованы также пункты в нескольких местах на низких левобережных участках долины Северского Донца. Их точное тафономическое, геоморфологическое и археологическое значение предстоит выяснить в ходе детальной шурфовки в рамках принципов ландшафтной археологии.

Литература

1. **Горелик А.Ф., Дегерменджи С.М., Разумов С.Н.** Старица XVIII новая неолитическая стоянка в Среднем Подонцовье // Археологический альманах, №18. Донецк, 2006, с.118-129.
2. **Давыденко В.В., Хозин С.Р., Пирожак В.В.** Фортификация Теплинского городища на Северском Донце // Святогірський альманах, 2006. Донецьк, 2006, с. 5-18.
3. **Колесник А.В.** Средний палеолит Донбасса // Археологический альманах, вып.12. Донецк, 2003-294 с.
4. **Колесник А.В.** Функциональная принадлежность памятника // Висла балка – позднепалеолитический памятник на Северском Донце. Археологический альманах, вып. 11. Донецк, 2002, с.142-147.
5. **Колесник А.В.** Проблема исследования комплексного памятника археологии Выдылыха на Северском Донце в 2004-2006 гг. экспедицией Донецкого национального университета // Історичні і політологічні дослідження. №1/2 (31/32) 2007. Донецк, 2007, с. 198-202.
6. **Колесник А.В.** Проблема поиска следов раннего палеолита в Донбассе // Ранний палеолит Евразии: новые открытия.

Материалы международной конференции. Краснодар-Темрюк, 1-6 сентября 2008 г. Ростов-на-Дону, 2008, с.61-63.

7. **Колесник А.В., Кузин В.И., Хозин С.Р.** Отчет об археологических исследованиях в Донецкой области в 2005 году совместной археологической экспедицией Донецкого национального университета и Донецкого областного краеведческого музея // Научный архив Института археологии НАН Украины.
8. **Нестеров С.П., Мыльников В.П.** Деревянные онгоны с реки Буреи // Археология, этнография и антропология Евразии, №4 2003, с.48-56.
9. **Сибилев Н.В.** Древности Изюмщины, вып. II. Изюм, 1926.
10. **Сібільов М. В.** Старовинності Ізюмщини, випуск IV. Ізюм, 1930.
11. **Соболев С.С.** Террасы р. С. Донца и его притоков // Геологический очерк бассейна р. Северского Донца. Харьков-Киев: Гос. научно-техн. изд-во Украины, 1936, с.65-84.
12. **Снежко І.А.** Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині // Археологический альманах, вып. 19. Донецк, 2008 (в печати).
13. **Федосеева С.А.** Ымьяхтахская культура Северо-Восточной Азии. Новосибирск, 1980.
14. **Швецов М.Л.** Ст. 396. Водолей (акваманил) бронзовый в виде конного рыцаря. Каталог случайных находок // Археологический альманах, №1, Донецк, 1993, с. 61.

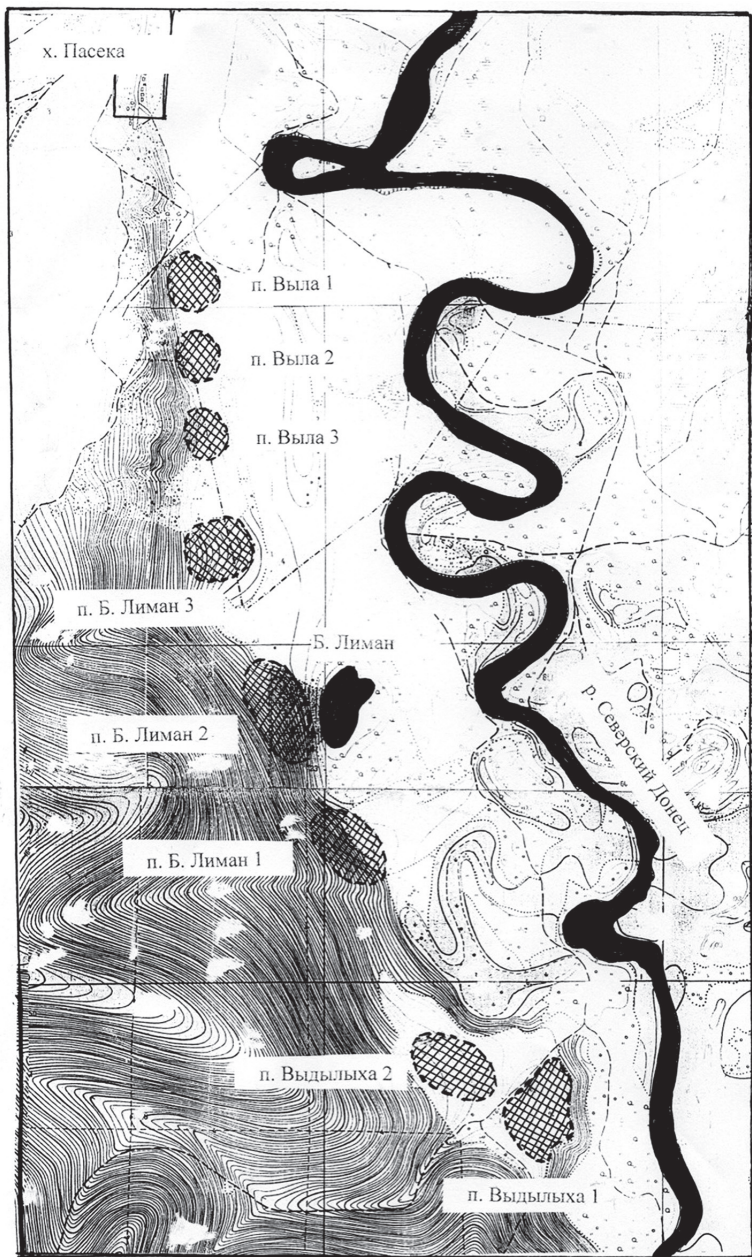

Рис. 1. Памятники археологии между п. Богородичное и х. Пасека

Исследования археологического комплекса Маяки в среднем течении Северского Донца в 2008 году

В полевой сезон 2008 года средневековой экспедицией отдела охраны памятников археологии Донецкого Областного Краеведческого Музея были продолжены исследования на археологическом комплексе у с. Маяки Славянского р-на Донецкой области. Своей целью они ставили дополнение и уточнение сведений об указанном объекте, представляющем собой один из крупнейших средневековых памятников региона. В 2008 г. на территории т.н. «Нижнего города» и на площадке городища было заложено 2 раскопа, (№31 и 32 по общей нумерации) [3, 7].

Раскоп 31 был заложен на высокой террасе левого берега Ложникова Яра. Южной своей стороной он прилегал к раскопу №20 (1968 г.), который входил в группу раскопов, располагавшихся на территории т.н. «нижнего города». Этот раскоп, вместе с расположенным восточнее раскопом 9 [6, 20-22; 7, 24-25] находились на мысовидных площадках террасы, тяготея к ее краю. Согласно данным отчетов В.К.Михеева, в площади этих раскопов были зафиксированы «слабо насыщенный культурный слой», могильник хазарского времени, а также единичные находки фрагментов керамики «несалтовского» облика [8, 21-22]. В целом, согласно предположению В.К.Михеева, здесь располагался один из некрополей памятника [6; 7; 8]. В целом раскоп 31 имел площадь 76 кв.м и был вытянут длиной осью по линии север-юг, что позволило проследить ситуацию на участке террасы, расположенном к северу от раскопов 9 и 20.

По всей площади раскопа культурные напластования перекрывались мощным слоем меловой крошки и сильно осветленного мела гумуса, смытого со склонов и не содержавшего археологического материала. Ниже шел слой погребенного гумуса, мощностью до 60-75см, содержавший материалы хазарского времени. Он подстилался осветленным гумусом, в котором в небольшом количестве встречались колотые кости животных и фрагменты лепной посуды. Мощность указанного слоя в различных частях раскопа отличалась, колеблясь от 30 до 50см. Ниже, на уровне 140-160см от современной поверхности шел материк, представленный меловой крошкой. В целом, стратиграфическая ситуация мало отличалась от стратиграфии раскопов 9 и 20, описанной в отчетах В.К.Михеева.

Слой хазарского времени был хорошо насыщен археологическим материалом, основная часть которого представлена колотыми костями

животных и фрагментами керамической посуды. Судя по их количеству, эта часть памятника не относилась к необжитым участкам, или к территориям, заселенным непродолжительный промежуток времени. В пользу последнего вывода свидетельствует и присутствие на ней археологических комплексов. Характером грунта было обусловлено, что ямы, вырытые в слое гумуса, не читались, даже в том случае, когда они проходили через бровку раскопа. Данный факт подтверждает наблюдения, произведенные В.К.Михеевым во время исследований, производимых им на этой площадке.

В связи с этим археологические комплексы хазарского времени читаются в виде скоплений материала. В площади раскопа 31 расчищен всего один такой комплекс. Он был зафиксирован на уровне -80-100см от современной поверхности и представлял собой скопление фрагментов керамики и обломков верхнего камня жернова от ручной мельницы. Все они залегали плотным слоем, практически на одной глубине на площади 1,3 x 2,2м. В 0,7м к северу на этой же глубине было расчищено скопление фрагментов от нижнего камня жернова (возможно от этой же мельницы). Керамика скопления представлена обломками верхней части крупной амфоры и фрагментами гончарного пифоса (около 3/4 целого сосуда), украшенного продольными пролощенными линиями по корпусу. Все предметы в скоплении несут на себе следы воздействия огня. В целом, подобные комплексы уже встречались на рассматриваемом нами памятнике. Такие скопления керамики были расчищены в 1988-1989 гг. в раскопах 1 и 3 (М) (по общей нумерации р.22 и 24) [9, 13; 10, 15]. Судя по всем показателям, указанные комплексы относятся к одной категории археологического материала. Все они представлены залегающими на небольшой глубине развалами сосудов крупного размера, которые несли на себе следы воздействия высокой температуры. Как правило, сосуды не собираются полностью и отдельные фрагменты от них отсутствуют. Обычно в каждом таком скоплении присутствуют обломки одного или двух крупных сосудов. Все описанные выше комплексы были расчищены близ некрополей, что свидетельствует о том, что они как-то были с ними связаны. Вряд ли они имели отношение к погребениям, произведенным по обряду кремации. Против этого свидетельствует полное отсутствие кальцинированных костей, как среди обломков сосудов, так и рядом с ними. Скорее всего, они могут быть как-то связаны с обрядовыми действиями, имеющими отношение или к поминкам, или к обрядовой умершего перед погребением. Так, у мусульман посуда, использованная при омовении покойника, выбрасывалась. Иногда ее захоранивали в специальных ямах, расположенных у территории некрополя. В связи с этим, интересным представляется факт наличия на могильниках в

раскопах 9, 20, 22, 23 захоронений хазарского времени, произведенных по мусульманскому обряду.

В нижнем слое раскопа 31 находки были немногочисленными. Основная часть их концентрировалась в квадратах ХАБ-5-6, где был расчищен котлован постройки. Уровень дневной поверхности, с которой он был впущен, четко фиксировался как в плане, так и на бровке раскопа. На глубине -110 см над котлованом постройки и за его пределами было зафиксировано скопление фрагментов горелой обмазки с отпечатками прутьев, мощность которого достигала 0,3м. Соответственно, за пределами котлована развал стены лежал на дневной поверхности, уровень залегания которой соответствует нижней границе развала (-140см). Это наблюдение подтверждается фактом находки у восточной части постройки на этом же уровне еще одного скопления идентичной обмазки.

В целом, котлован постройки имел подпрямоугольную форму (2х3м) и был вытянут длинной осью по линии северо-запад – юго-восток, т.е. параллельно направлению рукава яра. Его пол (уровень - 180см от современной поверхности) хорошо читался благодаря наличию на нем горелых угольков. В четырех местах (1 - по центру у западной стены, и 3 - в восточной части помещения) фиксируются скопления угольков круглой или овальной в плане формы. Разрез этих пятен показал, что они не являются остатками столбовых ям. Возможно, они фиксируют место расположения каких-то внутренних конструкций, не углубленных в землю. Отопительное сооружение располагалось за пределами котлована, в овальной нише, прилегающей к центральной части северной стены. У северной стены, ближе к восточному углу наблюдается скопление кусков песчаника. Часть их обвалилась внутрь ниши, в которой находится отопительное сооружение. Наиболее вероятно, указанные камни представляют собой остатки оградки, которая защищала от огня прилегающую к очагу часть стены. Подобные конструкции встречены в жилищах салтово-маяцкой культуры в среднем течении Северского Донца [4, 235] так и на других территориях [1, 60; 2, 115; 12, 69]. Судя по остаткам, рассматриваемая нами постройка представляла собой слабо углубленное в грунт строение со стенами, сплетенными из прутьев, и обмазанными глиной. Время ее функционирования определяется по материалу, обнаруженному в помещении.

Находки в нижнем слое раскопа 31, заполнении и на дне котлована постройки, представлены небольшим количеством фрагментов лепных сосудов с примесью в тесте мелкого шамота. Основная часть этих фрагментов принадлежит слабопрофилированным горшкам S-видного профиля, орнаментированным по краю венчика пальцевыми вдавлениями или косыми насечками. Реже встречаются

сосуды, имеющие резко (почти под прямым углом) отогнутый венчик. Иного материала, позволяющего дать четкие хронологические рамки указанного слоя и, соответственно, постройки, в пределах раскопа обнаружено не было. В связи с этим нижний слой раскопа 31 можно датировать лишь в очень широких хронологических рамках. Близкая по виду (хотя и не идентичная) керамика присутствует на немногочисленных памятниках раннего железного века в рассматриваемом нами регионе (Осиянская Гора 2). Некоторое сходство имеет она и с керамическими материалами более позднего, гунно-сарматского времени [5; 11, 69-74]. Таким образом, мы можем датировать материалы нижнего слоя раскопа 31 в рамках раннего железного века. Более точную дату можно дать после продолжения исследований на этой части археологического комплекса и получения с этой территории более выразительного материала.

Раскоп 32 был заложен на площадке городища, т.е. на той его части, которая представляется наименее изученным участком археологического комплекса. Выбор места для его разбивки был обусловлен тем фактором, что именно на этом участке В.К.Михеевым были зафиксированы остатки от каких-то распаханых наземных сооружений, которые в его отчетах получили название «зольники» [4, 2]. Судя по всему, это были остатки распаханых крупных наземных строений, возможно, казарменного типа. Согласно предположению В.К.Михеева, они относились к хазарскому времени.

В целом, раскоп 32 был вытянут длинной осью по линии С-Ю и имел общую площадь 116 кв. метров. На этой площади были выявлены столбовая яма от какого-то полностью уничтоженного при вспашке наземного сооружения, хозяйственная яма XIV в., а также 3 хозяйственные ямы и котлован постройки хазарского времени.

Столбовая яма уходила в северную бровку раскопа. Расчистка ее показала, что она имела подквадратную форму (0,3-0,3м) и была заполнена грунтом с большой примесью мелкой известки. На ее дне находился фрагмент жженного кирпича. По характеру теста, способу формовки и размерам он близок кирпичам с памятников золотоордынского времени, представленным на памятниках региона [5].

Там же, в северной части раскопа была расчищена крупная хозяйственная яма (№ 4) также относящаяся к золотоордынскому периоду существования археологического комплекса. Она имела круглую форму (d 2,2м) при глубине 1,9 метра. Основная часть находок, обнаруженных в ее заполнении представлена кусками штукатурки, обломками обожженных кирпичей и колотыми костями животных. Среди прочих материалов в заполнении ямы содержались фрагменты красноглиняной посуды, обломок венчика пиалы крымского производства, покрытой желтой поливой, фрагмент костяного

игольника, украшенный циркульным орнаментом и медный пул хана Абдаллаха.

Основная часть археологических комплексов, обнаруженных на территории раскопа 32 представлена сооружениями хазарского времени. Все они были размещены компактной группой и, вполне вероятно, имели отношение к одной усадьбе. В южной части раскопа была расчищена постройка, представляющая собой котлован полугрунтоземлянки ориентированный длинной сторонами по сторонам света. Котлован имел подпрямоугольную форму (3,15x2,6м) и был вытянут длинной осью по линии север-юг. Дно его находилось на уровне -92 см от современной поверхности. В северо-восточной его части у стены, на уровне -70 см от СП располагался материковый уступ, скорее всего использовавшийся, в качестве лежанки. Еще один уступ был расчищен в юго-западном углу котлована. На нем находилось отопительное сооружение, представляющее собой открытый очаг круглой в плане формы (d 1,1 м). Постройка несла на себе следы сильного пожара. В ее заполнении и на дне были расчищены обломки горелых балок. Найденные здесь металлические предметы (ухват, обручи для бочек, обломок топора) были пережжены до такой степени, что рассыпались при попытке их расчистить. Среди прочих находок следует упомянуть обломки сероглиняного гончарного пифоса, украшенного пролощенными вертикальными линиями и пояском гребенчатых наколов в центральной части корпуса, фрагменты верхней части груболепного пифоса и керамическое пряслице, выточенное из стенки сосуда.

К северу от котлована постройки были расчищены три хозяйственных ямы, вытянутые в линию. Крайней к котловану была хозяйственная яма №2, расположенная от него на расстоянии 0,3м. Она имела круглую в плане форму, диаметром 1,6м при глубине 1,3 метра. В заполнении ямы было много золы. Находки представлены фрагментами крупного красноглиняного гончарного пифоса, которые были расчищены в центральной части ямы на уровне -50-80 см от современной поверхности. Он был орнаментирован расположенным в месте наибольшего расширения корпуса пояском косых крестиков, выполненных при помощи наколов гребнем.

Хозяйственная яма 1 располагалась в 1,5м к северу от хоз. ямы 2. Ее горелое заполнение было зафиксировано сразу под пахотным слоем. Здесь, на уровне -25см располагались плохо сохранившиеся фрагменты керамики и крупный обломок верхнего камня жернова (около 1/3 целого). Ниже него в заполнении ямы было зафиксировано значительное количество колотых костей животных и керамических фрагментов, среди которых выделяются обломки крупного желтоглиняного гончарного двуручного кувшина, который графически

реконструируется полностью. В целом хозяйственная яма 1 имела круглую в плане форму, диаметром 1,55 м при глубине 0,92 метра. На ее дне находилось значительное количество древесных угольков, благодаря чему оно имело черный цвет.

Хозяйственная яма 3 располагалась к северу от ямы 2 и фиксировалась также из-под пахотного слоя за счет характерного заполнения, насыщенного угольками и частичками пачины. Как и выше описанные, хозяйственная яма 3 имела круглую в плане форму диаметром 1,5 м при глубине 1,0 метра. Находок в ее заполнении было обнаружено немного. Среди них группа железных предметов – круглая гирька (?), звено от цепи и ключ. У дна встречены фрагменты шлака, скорее всего, обломки ошлакованной керамической посуды. Дно ямы было устлано обгорелыми досками, которые наиболее вероятно, представляли собой рухнувшую в яму обгорелую деревянную крышку. В одной доске ее были зафиксированы мелкие гвоздики.

Таким образом, материалы раскопа 32 свидетельствуют, что на площадке городища присутствуют комплексы как минимум 2-х этапов существования археологического комплекса – хазарского (VIII-X вв.) и золотоордынского (XIV в.) времени. Вне сомнений, кроме углубленных в грунт сооружений здесь существовали и наземные постройки, причем в течение обоих описанных периодов. Тем не менее, о характере их мы не имеем сведений, т.к. культурный слой на площадке городища полностью разрушен многолетней распашкой. Собственно, описанные В.К.Михеевым зольники, могли представлять собой и остатки от группы расположенных рядом сгоревших построек имевших углубленную в грунт нижнюю часть и близких расчищенной нами полуземлянке. Причем, часть их могла относиться и к золотоордынскому периоду существования археологического комплекса. Выяснение вопроса о характере «зольников» и их датировке, возможно при продолжении раскопок на площадке городища.

В целом же, результаты исследований 2008 г. существенно дополняют наши сведения об археологическом комплексе у с. Маяки. Ныне можно определенно говорить, что обжитая часть населенного пункта золотоордынского времени занимала в основном площадку на вершине холма и террасу вдоль берега реки.

Территория «Нижнего города» не входила в обжитую часть памятника золотоордынского времени. Исключение составляет лишь поселение с псевдо древнерусской керамикой, которое располагалось у места впадения Ложникова яра в Северский Донец. Собственно, на этом участке существовали поселения различных эпох. Так терраса у места впадения Ложникова Яра в реку была заселена с неолита. Здесь же существовали поселения в эпоху бронзы, а также на рубеже эпохи бронзы и раннего железного века [3, 8,9]. В более поздний период (в

рамках раннего железного века) и в средневековое время населением края начало заселять и террасы расположенные в глубине яра, к западу от места его впадения в Северский Донец. Наивысший расцвет жизни на этом участке наблюдается в VIII-X вв. Тем не менее, в это время здесь появляются и первые грунтовые могильники. В более поздний период, вплоть до гибели археологического комплекса в конце XIV в. этот участок используется исключительно для погребения. По крайней мере, каких-либо археологических материалов, свидетельствующих о наличии здесь культурных напластований золотоордынского периода пока не выявлено.

Литература

1. **Афанасьев Г.Е.** Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. //Археологические открытия на новостройках. Вып.2. М., 1987.
2. **Винников А.З.** Жилища и хозяйственный постройки Маяцкого селища //Маяцкое городище. М., 1984.
3. **Кравченко Э.Е., Цимиданов В.В., Шамрай А.В., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н.** Отчет о работах средневековой археологической экспедиции ДОКМ в 2005г. Донецк, 2006. //НА ИА НАНУ №2005/
4. **Кравченко Э.Е., Давыденко В.В.** Сидоровское городище //Степи Европы в эпоху средневековья. Т.2. Донецк, 2001.
5. **Кравченко Э.Е.** Городища среднего течения Северского Донца //Хазарский альманах №3. К.-Харьков, 2004
6. **Михеев В.К.** Отчет об археологических раскопках поселения у с. Маяки в 1964 г. Харьков, 1965 //НА ИА НАНУ №1964/28
7. **Михеев В.К.** Отчет о раскопках поселения и могильника салтовской культуры у с. Маяки летом 1965 г. Харьков, 1966 //НА ИА НАНУ №1965/18
8. **Михеев В.К.** Отчет об археологических исследованиях поселения салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. Харьков, 1969 //НА ИА НАНУ 1968/48
9. **Швецов М.Л., Кравченко Э.Е.** Отчёт об археологических исследованиях экспедиции в 1988 г. Донецк, 1989 //НА ИА НАНУ №1988/165
10. **Швецов М.Л., Кравченко Э.Е.** Отчет о спасательных археологических исследованиях на памятнике у с. Маяки и пос. Донецкого Славянского р-на Донецкой обл. в 1989 г. //НА ИА НАНУ №1989/249 - 22 с.

11. **Хозин С.Р.** Гунно-сарматское поселение Святогорск Х в среднем течении Северского Донца, //Святогірський альманах 2007. Донецьк, 2007.
12. **Шрамко Б.А.** Древности Северского Донца. Харьков, 1962.

1

2

Рис. 1. Маяки 2008. Котлован постройки, раскоп 31(1); котлован постройки, раскоп 32 (2).

Изразцы с сюжетным изображением с поселений Среднего Подонцовья XVII – первой половины XVIII вв.

В данной статье рассматривается количественно ограниченный материал, происходящий с двух памятников казацкого времени Среднего Подонцовья. Это изразцы с сюжетным орнаментом из раскопок Торской крепости (ныне территория г. Славянска) и поселения Казачья Пристань. Оба населенных пункта возникли как пограничные укрепленные поселения, в возникновении которых основную роль сыграла правительственная колонизация, и этнический облик населения которых в основном был украинским. Однако контакты с землями Войска Донского, Войска Запорожского и Русского государства во многом обусловили его неповторимый культурный облик.

Строительство укрепленного населенного пункта Тор (ныне г. Славянск) было напрямую связано с соляными промыслами. Добыча соли на Торских озерах документально фиксируется с XVI в. В 1645 г. правительство делает первую попытку обезопасить торских солеваров от татарских набегов. Построенный у соляных озер острожек не имел постоянного населения, и, соответственно, просуществовал очень недолго [13, 30]. После его гибели русское правительство неоднократно возвращалось к вопросу о том, как защитить от набегов Торские соляные промыслы, в связи с чем было принято решение о строительстве здесь стационарной крепости.

Строительство Тора было начато в 1676 г., и продолжалось до 1678 года. От места своего расположения вновь построенный городок и получил еще одно свое название – «Соленый», под которым иногда фигурирует в исторических источниках. Скорее всего, в это время в состав крепости вошел и тот участок, на котором ранее находился острожек 1645 года. Территория крепости была обнесена рвом и земляным валом, на котором стоял деревянный частокол, сооруженный из дубовых и сосновых бревен. В целом, городок имел вид четырехугольника и занимал площадь в пределах 1 га. По его углам находились четыре глухих башни. Со стороны дороги и посада они были проездными [12, 18].

Исследования Торской крепости производились Средневековой археологической экспедицией отдела охраны памятников археологии ДОКМ совместно со Славянским краеведческим музеем, представитель которого – с.н.с. Шамрай А.В. непосредственно руководил отрядом, производившим работы на памятнике [2, 1]. Исследования 2005-2007 гг. велись на возвышенном участке, находящемся на берегу р. Колонтаевка,

который у местного населения носит название «Красный Городок» [4, 22; 5, 17]. Топоним, фигурирующий в документах XVII в. (городок у Черленого озера) [15, 13], характерная конфигурация участка, окруженного со всех сторон водными преградами (р. Колонтаевкой, а также озерами, представляющими ее старое русло), свидетельствуют в пользу того, что именно здесь находилось историческое ядро Торской крепости и первый острожек (1645 г.), давший ей начало [4, 20].

В 1684 г. на имя белгородского воеводы И. Шеина поступила, подписанная царями Иваном и Петром грамота, предписывающая соорудить ряд укреплений (в дальнейшем - Торская укрепленная линия). Между прочим, предписывалось перенести с прежнего места Маяцкий городок (1663 г. постройки) и построить его в устье реки Казенного Торца [12, 19]. Постройка данных укреплений была возложена на казаков Харьковского и Ахтырского слободских полков. Городок, построенный у старой Казачьей Пристани, имел шесть башен, из которых две были проездными. Протяженность его стен составляла 174 сажени. Ров, выкопанный вокруг, достигал шириной и глубиной 3-х сажений [13, 40; 12, 18]. В связи с тем, что маячане отказались переселиться во вновь построенный населенный пункт, туда был прислан осадчий С. Бронка, успевший к осени 1684 года поселить здесь пять черкасских семей и попа [13, 40, 180-184; 12, 18].

Археологические исследования свидетельствуют, что наибольший расцвет городка приходится на 20-30 гг. XVIII века. Установить это удалось благодаря датировке его сооружений монетами, абсолютное большинство которых относится к 20-30 гг. XVIII в. Монеты более раннего, и более позднего времени встречаются намного реже. Так, монеты периода правления Анны Иоанновны (1730-1740 гг.) были обнаружены только в двух сооружениях. Судя по всему, к 30-м г. XVIII в. роль Казачьей Пристани, как укрепленного пункта постепенно сходит на нет.

Отсутствие на территории Казачьей Пристани более поздней застройки сделало этот населенный пункт идеальным местом для проведения археологических исследований. Раскопками, которые велись здесь экспедицией Донецкого областного краеведческого музея, в 1998-1999, 2002 гг. на Казачьей Пристани была вскрыта площадь около 1500 кв. метров.

В целом, раскопки, произведенные на Торском городище и Казачьей Пристани, дали богатый и разнообразный материал, позволяющий получить общее представление о материальной культуре жителей этих поселений. Среди находок выделяется несколько ярких категорий археологического материала, одна из которых представлена печными изразцами, представленными большим количеством типов и разновидностей. Среди них присутствуют стенные и карнизные изразцы

с растительным, геометрическим, растительно-геометрическим орнаментом. Встречаются орнаментальные композиции с двух- и четырехсторонней симметрией; выделяются сюжетные композиции. Значительная часть изразцов покрыта ковровым орнаментом – характерным для XVII – XVIII вв. В целом, типы изразцов, обнаруженные при раскопках указанных поселений крепости близки типам, представленным в ранее опубликованных коллекциях, происходящим с других памятников XVII-XVIII вв., расположенных в среднем течении Северского Донца [6; 7; 8]. При этом обращает внимание тот факт, что среди них присутствуют отдельные типы, которые на поселениях Казачья Пристань, Явир, и в Святогорском монастыре не представлены. Последнее может объясняться как тем фактом, что большая часть торских изразцов была обнаружена в постройках, которые датируются более поздним временем, чем материалы перечисленных выше поселений, так и тем, что по своему положению Тор представлял собой центр и стоял по своему административному положению выше указанных населенных пунктов. Судя по всему, кафельная печь на поселениях не считалась роскошью и пользовалась у жителей населенного пункта большой популярностью [6, 7]. Абсолютное большинство изразцов происходящих с данных поселений находят параллели на территории Украины. Близкие аналоги им можно встретить на Сумщине, Харьковщине, Полтавщине.

Изразцовые печи выкладывали на глиняном растворе. Зеркало печи, как правило, белилось, часто с примесью толченой слюды для придания ему блеска. Вероятнее всего, сюжетные изразцы находились в центральной части композиции грубы. Они были и более трудоемкие по изготовлению, и стоили дороже, что так же способствовало тому, что находки сюжетных изразцов достаточно редки и на других исследуемых памятниках пока не встречены.

Русское изразцовое искусство повлияло на изразцовое дело Украины. Тем не менее, наряду со многими общими чертами, и даже прямыми заимствованиями сюжетов, в декоре украинских изразцов следует отметить большое своеобразие, выражающееся в любви к геометрическим композициям (тяготеющим зачастую к созданию коврового орнамента), и присутствию декоративных элементов, заимствованных из изразцового искусства Востока [11, 64].

Сюжетные изразцы при раскопках Торской крепости встречены в небольшом количестве и представлены обломками, принадлежащими всего к двум разновидностям. Это нереконструируемый обломок (рис. 1, 4) с изображением головы мифического животного («лошадь» или «дракон» ?) и (рис. 1, 1) фрагменты изразца с изображением двуглавого орла с цифрами «17...» под левой лапой. Этот сюжет характерный для русского, и в частности для московского изразцового искусства

распространился там еще в конце XVI – начале XVII вв. [14, 62; табл. 20, 15-18]. Выбор такого сюжета в качестве основного композиционного центра грубы, наводит на мысль о прямом влиянии московского государства, что не в последнюю очередь связано с высокой административной ролью данного поселения. Из всех описываемых этот образец, пожалуй, имеет самый «русский» облик, причем обращает на себя внимание и сама лаконичность композиции, и отсутствие элементов «декоративного» украшения, что не в последнюю очередь связано со строгостью и «официальностью» в определенном смысле канонического изображения.

Изразцы Казачьей Пристани носят в основном украинский характер. Тем не менее, отдельные экземпляры, повторяют русские образцы. Среди них особенно характерен изразец с изображением Георгия Победоносца, поражающего Змия (рис.1, 3). На нем святой показан без нимба в трезубом венце, что свидетельствует, что перед нами известное в русском искусстве изображение "Ездоца" [1, 123]. Конь с всадником развернут влево (по всей видимости, мастер просто перепутал направление, при вырезании негатива на литейной форме). Вверху, между двух цветкообразных фигур присутствует солярный знак (звезда с винтообразно закрученными лучами). На втором плане видна церковная колокольня, выполненная в характерной для XVII в. ступенчатой манере. В целом само расположение фигур и характер сюжета отвечают иконографии Святого Георгия. За исключением, пожалуй, наличия трезубого венца (хотя изображение святого в короне все же встречается) и отсутствием нимба. В виде «Ездоца» сливаются два образа – образ Святого Георгия и образ Русского царя, олицетворяющего силу, мощь, способность защитить своих подданных и непримиримую борьбу со злом. Неизвестно какую трактовку образа предпочитали владельцы кафельной печи. Ясно одно, что сам Святой Георгий был широко почитаем. Присутствие этого святого в доме на таком сакральном предмете, как печная груба, должно было обеспечивать его покровительство и защиту домочадцев от злых сил. В целом, следует отметить, что образ конного воина был популярен как в русском, так и в западном изразцовом искусстве. Тем не менее, здесь мы с полной уверенностью можем говорить о том, что имеем дело именно с русским образцом, который, однако «смягчен» присутствием декоративных элементов связанных с украинской традицией. В связи с этим мы беремся предположить, что данный изразец имеет местное происхождение.

Второй тип сюжетных изразцов Казачьей Пристани (рис 1, 2), представлен серией фрагментов, обнаруженных в раскопе 5. Группа их происходит из помещения № 4, время бытования которого относится к 20-30 гг. XVIII века. Плитка изразца этого типа несет на себе

изображение «древа» со стоящими по сторонам от него в геральдической позе Львом и Грифом, о чем свидетельствуют надписи у соответствующих фигур. Ствол «древа» прямой, ровный, имеет завершение в виде рождественского посоха. К нижней его части примыкают два S-видных завитка, символизирующие, по всей видимости, змей. Изогнутые ветви с зубчатыми листьями, унизаны плодами похожими на клубнику-землянику. Композиция окружена фигурной рамкой, в углах плитки расположены цветкообразные фигуры с отходящими от них побегами с плодами. Аналоги данному типу встречены на землях Восточной Украины [9, 42, рис. 34] и на Запорожье. Таким образом, мы имеем дело с образцом, если так можно выразиться, классического «древа-жизни» изобилующего плодами (сладкой ягодой клубникой-земляникой), со стволом, произрастающим из мира предков, и трехконечным завершением, обращенным в небо-будущее. Изображение, настолько переполненное символикой, и характер композиции наводит на мысль о ее близости к изображениям на свадебных рушниках.

Таким образом, на материальную культуру Торской Крепости и Казачьей Пристани оказали влияние как время, в течение которого существовали эти поселения, так и их географическое положение. На рубеже XVII и XVIII вв. эти населенные пункты находились практически на границе земель Войска Запорожского, Войска Донского и Русского государства. Абсолютное большинство их населения являлось выходцами с территории Слободской Украины. Последнее обусловило то, что материальная культура населения Торской Крепости и Казачьей Пристани в целом мало отличается от культуры других населенных пунктов Левобережья. Тем не менее, близость населенного пункта к землям, заселенным донскими казаками, и наличие среди его населения воинского контингента придало материальной культуре этого поселения свои характерные черты.

Изразцы с сюжетным изображением фрагменты, которых были обнаружены на данных памятниках, как нельзя более хорошо иллюстрируют всю сложность культурных влияний, оказавших решительное воздействие на формирование самобытной культуры не только бытовой, но и, прежде всего духовной.

Литература

1. **Вагнер Г.К.** От символа к реальности. Развитие пластического образа в русском искусстве. – М., 1980.
2. **Древности Торской крепости (фотоальбом)** // Составитель Шамрай А.В.; вступительная статья Зандер Л.Я. – Славянск, 2007.
3. **Зайка И.В.** Керамический комплекс верхнесалтовского городища во второй половине XVII – XVIII веках // Проблемы історії та архітектури України. – Харків, 2003.
4. **Кравченко Э.Е., Цимиданов В.В., Шамрай А.В., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н.** Отчет о работах средневековой археологической экспедиции ДОКМ в 2005 г.
5. **Кравченко Э.Е., Шамрай А.В., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н.** Отчет средневековой экспедиции отдела охраны памятников археологии ДОКМ об исследованиях памятников археологии на севере Донецкой области в 2006 г.
6. **Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В.** Изразцы поселения Казачья Пристань // «Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий». – Донецк, 2000.
7. **Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В.** Изразцы XVII в. с поселений среднего течения Северского Донца // «Проблемы археологии и архитектуры». Т.-1. Донецк – Макеевка. 2001.
8. **Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В., Полидович Ю.Б.** Поселение Явир в среднем течении Северского Донца // «Донецкий археологический сборник». - Вып.10. - Донецк, 2002.
9. **Лашук Ю.П.** Українська кахля. - Ужгород – 1993-76 с.
10. **Маріна З.П.** Археологічні дослідження Богородицьком фортеці // Вісник Дніпропетровського університету, № 5. – Дніпропетровськ, 2004.
11. **Мирошниченко В.В.** Изразцы Торской крепости.//Исторія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці. - Запоріжжя, 2008
12. **Пирко В.А.** Северное Приазовье в XVI – XVIII вв. – К., 1988.
13. **Пірко В.О.** Заселення степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998.
14. **Розенфельд Р.Л.** Московское керамическое производство XII – XVIII вв. // САИ. - Вып. – Е 1-39. – 1968.
15. **Щелков К.П.** Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 2007.

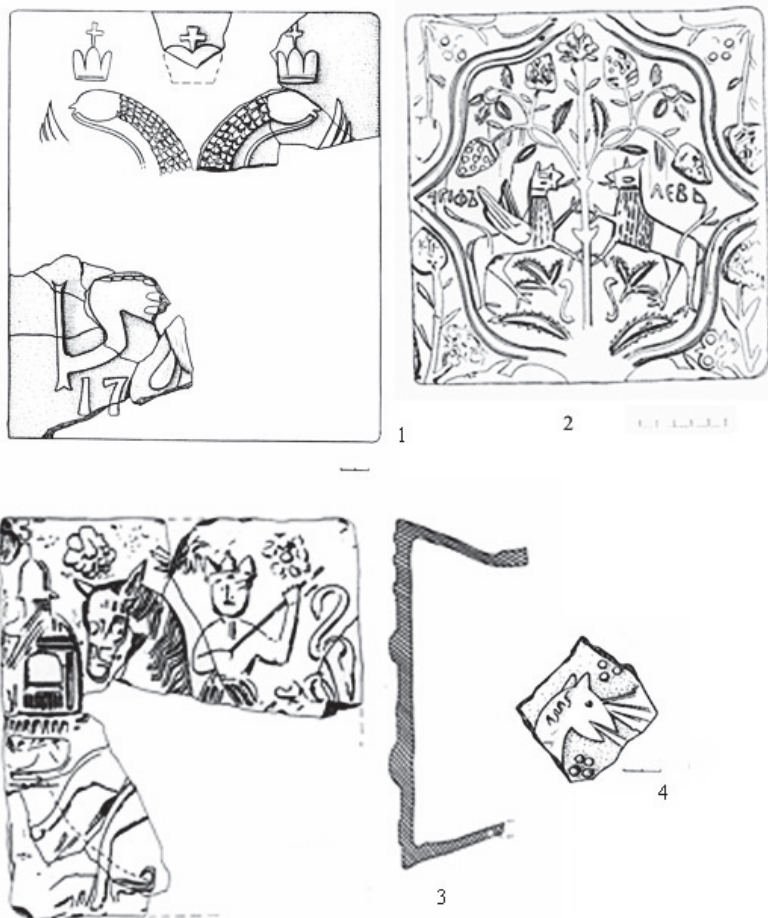

Рис.1. Изразцы с сюжетным изображением. 1, 4 – Казачья Пристань; 2, 3 – Торская крепость.

Розділ II

Історичні та пам'яткоохоронні дослідження. Музеєзнавство.

Утраченная коллекция из собраний Н.В. Сибилёва

(к вопросу о судьбе довоенного Святогорского краеведческого музея).

Середина 30-х гг. XX столетия отмечена активизацией деятельности по созданию новых музейных учреждений в крупных индустриальных центрах Донбасса и местах массового оздоровления трудящихся. В 1934 году в курортном местечке Святогорск на Северском Донце, на базе I Всеукраинского Дома отдыха им. Артема создаются сразу два музея: Святогорский филиал Всеукраинского музейного городка и Святогорский краеведческий музей. Истории создания первого музея посвящен специальный доклад на научной конференции «Могилянские чтения» в 2006 г. [1, 37-46]. О втором музее, судьбе его коллекции фактически ничего не известно. Как правило этот музей упоминается в связи с именем его создателя, известного украинского археолога Н.В. Сибилёва [5, 13-18; 6, 4-12; 11, 240-242; 12, 242-253].

Вместе с тем, коллекция Святогорского музея была хорошо известна в довоенный период в стране и за рубежом благодаря активной научной деятельности Н.В. Сибилёва. Достаточно сказать, что на адрес Святогорского музея шли письма от известных отечественных и зарубежных ученых-археологов В.А. Городцова (Москва), П.П. Ефименко (Киев), Э.Г. Миннз (Англия), Савицкого (Польша) [11, 242]. Основу коллекции краеведческого музея в Святогорске составили материалы археологических исследований Н.В. Сибилёва. К тому времени исследователь открыл более 300 археологических памятников в среднем течении Донца, давших богатейший материал для коллекции двух музеев: Изюмского и Святогорского. Сохранилось несколько фотографий зафиксировавших музейную экспозицию в одном из корпусов I Всеукраинского дома отдыха им. Артема в Святогорске. Фотографии, сделанные известным донецким археологом В.М. Евсеевым в 1936 году дают общее представление о построении и тематике экспозиции, отдельных группах экспонатов [Ил. 1-5]. В это время Н.В. Сибилёв числится консультантом Святогорского музея, а его директором с момента основания музея в 1934 году и до его эвакуации в 1943 году в Уфу была Софья Николаевна Одинцова, супруга и единомышленник Н.В. Сибилёва в его неутомимой деятельности по изучению древней истории Подонцовья. Н.В. Сибилёв полностью посвятил себя археологическим исследованиям многочисленных памятников по Северскому Донцу, начиная с эпохи каменного века до

позднего средневековья. Плодотворная научная деятельность, обработка и систематизация коллекции, насчитывающей сотни тысяч единиц хранения, выпуск всемирно известных «Древностей Изюмщины» и доклады на научных симпозиумах обусловили создание в Святогорске отдельной исследовательской партии Института археологии Академии наук УССР, а сам Н.В. Сибилёв принят на штатную должность научного сотрудника этого института (с 1938 г.).

Все административные вопросы, построение новых экспозиций, комплектование музейных фондов, организация культурно-просветительской работы полностью легли на плечи С.Н. Одинцовой, которая была опорой и незаменимой помощницей Н.В. Сибилёва еще в период создания Изюмского краеведческого музея в 1920 г. В течении четырнадцати лет (до момента переезда в Святогорск) Н.В. Сибилев был бессменным директором Изюмского музея, а С.Н. Одинцова работала сначала лаборантом, а затем зав. этнографическим отделом. В апреле 1934 г., откликнувшись на предложение руководства управления курортами и I Всеукраинского дома отдыха им. Артема, Н.В. Сибилёв переезжает вместе с С.Н. Одинцовой в Святогорск и сразу же приступает к созданию нового краеведческого музея. Из текста письма Н.В. Сибилёва к известному российскому археологу В.А. Городцову, датированному 27 декабря 1934 года следует, что уже к этому времени музей действовал в корпусе № 11 Дома отдыха. Приглашая В.А. Городцова к себе в гости, Н.В. Сибилёв сообщает о небольшой коллекции археологического материала в Святых Горах и громадной коллекции в Изюме [10, 241]. В Святогорске Н.В. Сибилёв работает уже в качестве рядового сотрудника-консультанта музея, что связано было с состоянием здоровья Н.В. Сибилёва, прежде всего ухудшением зрения. К этому времени Н.В. Сибилёв был уже действительным членом Московской секции Российской Академии истории материальной культуры, членом корреспондентом Украинского комитета охраны памятников культуры, действительным членом Всеукраинского археологического комитета [12, 244-245]. Диапазон творческих интересов Н.В. Сибилёва был необычайно широк. Кроме широко известных «Древностей Изюмщины» и опубликованных археологических отчетов, исследователь оставил рукописи - «Изюмский слободской казачий полк», «Заметки по истории письмен и книгопечатания», «Археологічні пам'ятники на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського» [12, 243]. Эта широта исследований безусловно нашла отражение и в комплектации фондовой коллекции Святогорского краеведческого музея. К сожалению учетной документации или хотя бы описаний коллекции музея не сохранилось, во всяком случае авторам они не известны. Вместе с тем, публикации отдельных групп предметов и уникальных

находок, а также сохранившийся научный архив Н.В. Сибилёва позволяет согласиться с выводом исследователя, содержащемся в одной из докладных записок на имя Президента Академии наук Украины, написанной в условиях военного времени 1942 года: «...на фоне этих событий (варварских уничтожений и грабежей музеев Донбасса – авт.) сорок ящиков экспедиционных материалов находящихся при мне, и около двадцати ящиков Святогорского музея, приобретают особую ценность... Они сейчас представляют собой почти весь научный багаж, относящийся к восточной Украине» [2, 6-7]. Известно, что в состав довоенной коллекции Святогорского музея входили по свидетельству самого Н.В. Сибилёва: «вещи древнеславянские, хазарские, северские, позднекочевнические и татарские» [3, 16]. Среди отдельных предметов исследователь в своих письмах и научных работах выделял сосуд с рунической надписью, вещи из погребения русича с мечем и другие находки, свидетельствующие по мнению Н.В. Сибилёва о сражениях князей Владимира Мономаха 1111 г. и Игоря Новгород-Северского 1185 г. с половцами [8]. В 1937 г. Н.В. Сибилёв сообщает В.А. Городцову о находках из разрушенного катакомбного могильника и погребениях в ямах салтовской культуры в 20 км от Святогорска: «...из горшков могильника уцелело несколько натертых графитом как в клеточку, так и поясковым несколько разбитых и после склеенных мною сосудов славянских с орнаментом шнуровым, поясковым..., у некоторых имеются клейма на дне. Сосуды эти хранятся в Святогорском краеведческом музее» [11, 241]. Но все же основной ценностью коллекции Н.В. Сибилёв считал археологический материал, найденный на стоянках каменного века. К концу 30-х XX в. исследователь обладал огромной коллекцией в 200 тыс. экземпляров, не считая фондовой коллекции музея [11, 241]. Тогда же организовываются экспедиции по исследованию археологических памятников на средства Святогорского музея с участием известного украинского археолога П. П. Ефименко [11, 241].

Часть материалов из Святогорских экспедиций попадали в Изюмский музей и академические учреждения Украины и России. Как особо ценный экспонат упоминает в своей докладной записке на имя Президента АН УССР от 4.IV.1942 г. «статуэтку костенковского типа», найденную в урочище Миневский Яр близ Святогорска и переданную по Акту на хранение в Изюмский музей. Вернуть статуэтку Н.В. Сибилёву не удалось, поскольку в тот момент Святогорск и Изюм находились в прифронтовой полосе: «Изюмский музей, – сообщает Н.В. Сибилёв в Президиум АН УССР, - перестал существовать. От музея остались только голые стены, вывеска, да в ближайшем овраге громадная куча битого стекла, рваной бумаги, обрывков книг, разбитые глиняные сосуды и масса кремня. Так, там свалены 5 тысяч

палеонтологических и геологических экспонатов, 300 тысяч археологических и около 10 тысяч этнографических..., есть вещи уникальные: единственный в Советском Союзе и второй в мире гигантский нуклеус, комбинированное из костяной оправы и кремневых вкладышей орудие энеопалеолетического времени, кремневый клад из 170 вещей и т. п.; громадный челн в 8 с лишком метров длины начала бронзового века пошел на дрова. Картины Левицкого, Боровиковского, Васильковского и другие произведения искусства и ценнейшая библиотека старинных книг из собраний первого директора Царскосельского лицея Малиновского и духовника Александра I Самборского, где было две инкунабулы, а также много книг известных авторов... - исчезли» [2, 4-5]. По версии, изложенной самим Н.В. Сибилевым музейные ценности были варварски уничтожены грабителями из числа местного населения в период военных действий на территории Святогорска и Изюма [5, 18-19]. Далее Н.В. Сибилёв сообщает, что директор Изюмского музея выехал в Новосибирск, а заместитель на окопных работах, остальные сотрудники разбежались, поэтому он и директор Святогорского музея готовы подготовить музейный и экспедиционный материал к эвакуации, но нуждаются в помощи транспортом и деньгами для переезда в Уфу, места базирования академических учреждений Украины.

Нужно отметить, что с началом наступления немецко-фашистских войск на Донбасс осенью 1941 г. Н.В. Сибилёв и С.Н. Одинцова несколько раз пытались эвакуировать музейную коллекцию из Святогорска, но неудачно. Исследователи биографии Н.В. Сибилева отмечали, что эвакуация музея из Дома отдыха производилась практически на руках, помощи от местных властей Н.В. Сибилев и С.Н. Одинцова не получили. Председатель поселкового совета в Банном Левченко отказал в подводе для вывоза экспонатов в октябре 1941 г. [5, 17]. С начала ноября 1941 г. линия фронта проходила по Северскому Донцу и правобережная часть Святогорска вместе с Домом отдыха находилась на оккупированной немцами территории. После наступательной операции Красной Армии в январе 1942 года, Н.В. Сибилев с директором музея С.Н. Одинцовой стали свидетелями разгрома и хищения фондовой коллекции, хранившейся в «складе музея». Как вспоминал сам Сибилев: «...производились сборы археологических и музейных экспонатов на разгромленном складе Святогорского музея. Мало-помалу обрисовалась картина разгрома и были установлены виновники его. На первых порах святогорские крестьяне уверяли, что музей разгромили германские войска, но затем, когда у них были обнаружены и отобраны многочисленные академические и музейные экспонаты, стали говорить, что все это «они спасали от немцев». Благодаря рассказам окрестного населения, в

местной прессе появились заметки о гибели музея по вине немцев. Три с лишком месяца продолжались тщательнейшие поиски уцелевших экспонатов в музейном складе, многое было отобрано и у населения. Банновский поселковый совет относился к нашей работе совершенно безучастно, у него и на этот раз не нашлось подводы для перевозки академических и музейных вещей, подводу дал начальник транспортного отдела одной из советских армий, инженер I ранга, профессор Романов» [5, 18]. Музейная коллекция была переправлена на левобережную часть Святогорска (пос. Банное), где находилось место базирования исследовательской партии Института археологии АН УССР. Положение осложнилось в мае 1942 г., когда возникла угроза оккупации левобережной части городка и производился усиленный обстрел жилого сектора пос. Банное. «Я и директор Святогорского музея Одинцова, - писал позднее Н.В. Сибилёв, - закопали подавляющее число музейных и экспедиционных материалов, а наиболее ценные эвакуировали сначала в Кременной, затем в Старобельск, а потом в Беловодск, где были захвачены немецкими войсками» [4, 2].

В записях внучки Н.В. Сибилёва - Г.В. Сибилёвой, сохранившей черновые наброски исследователя, содержатся дополнительные сведения об обстоятельствах эвакуации музейной коллекции. Материал Святогорского музея был упакован в 20 ящиков. Еще 40 ящиков составлял экспедиционный академический материал, числящийся за Институтом археологии. Всего эвакуировалось 60 ящиков на двух подводах. В Беловодске, куда добрались два пожилых и немощных старика, они сняли квартиру у незнакомых людей и сложили там личные вещи и коллекции. Из воспоминаний самого Н.В. Сибилёва следует, что в период интенсивных бомбардировок 29 июня 1942 г. Н.В. Сибилёв и С.Н. Одинцова выехали на окраину города захватив с собой часть коллекции – палеолитический материал. Остальной материал, в т. ч. музейная коллекция и собственное имущество остались в снимаемой квартире. «На оставленной квартире, - писал Н.В. Сибилёв, - откуда мы не могли перетащить все вещи, румыны, немцы и хозяева комнаты забрали вещи, разбросали археологический материал и музейные вещи. Потрясенные, подавленные всем случившимся мы сначала решили ехать в Изюм и Святогорск и приступить к спасению закопанных (в Святогорске) и лежащих в земле (Изюм) научных ценностей» [9, 6-8]. В записях исследователя не сообщается какая конкретно часть коллекции Святогорского музея была утрачена в период оккупации немцами Беловодска и какую часть удалось сохранить и доставить назад в Изюм и Святогорск.

Возвратившись домой после неудачной попытки эвакуации музейной коллекции в Уфу, Н.В. Сибилёв и С.Н. Одинцова стали готовиться к следующей попытке эвакуации фондовых коллекций. В

феврале 1943 г. Н.В. Сибилёв пишет несколько докладных записок Наркому просвещения Украины и Президенту АН УССР с описанием ужасных разрушений музейных помещений и вероятности утраты всей коллекции. Н.В. Сибилёв констатирует, что «дикий разгром Святогорского и Изюмского музеев уничтожил значительную часть музейных материалов, но убыль в них легко пополнить, т.к. известные мне поселения перечисленных народов на Донце дают массу материалов даже при сборе на поверхности» [3, 16-17]. В докладной от 13.03.1943 г. Наркому просвещения Н.В. Сибилёв сообщает, что подготовил уже к эвакуации «большие научные материалы, добытые из оврага, мусорных куч и помойных ям, где они очутились после разгрома музея (Изюмского -авт.), а также материалы, привезенные мною из Беловодска и п. Банное (Святогорска – авт.), где они были закопаны. Работы по извлечению из навоза научных материалов далеко не закончены, а в Банном пока еще не удалось откопать экспонаты из двух ям... Для перевозки отобранных вещей понадобится не вагон, как вы предлагали мне в июне 1942 г., а 3 – 4 купе в классном вагоне...» [3, 10-12]. Докладная писалась 13 марта 1943 г., а уже через 12 дней - 25 марта 1943 г. Н.В. Сибилев и С.Н. Одинцова выезжают из Изюма в Уфу. Остается неизвестным, успели ли за это время они вернуться в Святогорск, выкопать оставшиеся в ямах музейные экспонаты и перевезти их в Изюм к основной части коллекции, подготовленной к эвакуации. Физически в условиях непрекращающихся боев и бомбежек сделать это было очень сложно. «Мне 70 лет, - пишет Н.В. Сибилев, - я слепну, за последние семь месяцев мы с женой жестоко голодали, здоровье мое и жены подорвано. Сомнительно, чтобы мы дожили до конца войны...» [3, л.14]. Из дальнейших записей ученого видно, что Н.В. Сибилеву не удалось направить свою докладную записку почтой, и что он с женой оказались на грани полного истощения. «Ко времени окончания докладной записки гражданская почта перестала функционировать, и я не смог своевременно отправить Вам свой доклад. За это время Изюм и улица, где размещены экспедиционные и музейные материалы, перенесли ряд бомбежек и всевозможный обстрел... Ко всему этому добавилась голодовка. Местные власти делают, что могут, но перебои в доставке продуктов так велики, что директор и я десятый день не видели ни хлеба, ни даже зерна. Не получали мы и зарплаты с 1.VI.41 г. Мы старики долго не протянем, а без нас научные материалы погибнут...» [3, 17-19].

Вероятнее всего в Уфу была перевезена часть коллекции, во всяком случае, из черновика мартовской докладной 1943 г. Н.В. Сибилева следует, что «перед поездкой весь второстепенный археологический материал будет закопан в землю. Затем я и директор Изюмского музея Одинцова, моя жена, отвезем отборные

археологические экспонаты в Уфу, развернем там выставку такую, как я докладывал, или более скромную. На время отсутствия Одинцовой, заведывание музеем и охрана этнографического, художественного и иного материала будет поручена одной из сотрудниц музея... По возвращении из Уфы в Изюм я буду продолжать вместе с сотрудниками музея извлечение из навоза научных ценностей...» [3, 12-13].

Из дальнейших описаний истории эвакуации следует, что с помощью начальника Изюмского гарнизона Н.В. Сибилёв и С.Н. Одинцова выехали в Уфу на железнодорожном транспорте вместе с материалами музеев и Института археологии АН УССР и прибыли на место 3 мая 1943 г. Сам переезд осуществлялся в тяжелейших условиях фронтового времени. На Запад идут эшелоны с вооружением и солдатами, на Восток - беженцы и эвакуируемые учреждения, оборудование. Сорок дней продолжался переезд из Изюма в Уфу, где базировался Институт археологии Академии наук Украины. «Живя в Уфе, - пишет в своей автобиографии С.Н. Одинцова, - мы работали над приведением в порядок довезенного материала, а затем над его перевозкой в Москву. В то же время подготавливался музейный материал к сдаче его на хранение музейным фондам Уфы» [7, 2].

Н.В. Сибилёв, которому в феврале 1943 г. исполнилось 70 лет, готовился к возвращению на Украину, строил планы будущей работы. В своей автобиографии, написанной после прибытия в Уфу, Н.В. Сибилёв писал: «Изюмщине, а вместе с нею и Украине я отдал остаток своей жизни. И вот эта привязанность к краю, который стал для меня родным, заставила меня с женой пойти под бомбы, под пулеметный обстрел, превратила нас в скелеты и нищих. Сейчас в Уфе, в спокойной обстановке неудержимо тянет под благословенное небо Украины, туда где гремит военная гроза и где враг, я чувствую скоро будет разбит и покатится на запад. Тогда там закипит гигантская творческая работа, и мы повезем туда, слабые старики, собранное на Донце археологическое богатство, чтобы передать их Киеву и Изюму» [10]. Ученый мечтал принять участие в создании нового музея-памятника, где будет отражена вся многовековая история Украины. «Не подлежит сомнению, - писал Н.В. Сибилев в марте 1943 года, - что на Украине, являющейся главной ареной военных действий, Великой Отечественной войне будет посвящен особый музей, который явится памятником всего пережитого страной и населением в эти грозные дни. Надо полагать в этом музее-памятнике получат должное освещение не только вторжение немцев..., но и вообще нашествия иностранных завоевателей (ведь их было там много!)... В частности я мог бы передать музею составленные мною на основании тщательных исследований последних восьми лет планы, карты, зарисовки половецких городов Шаруканя, Балина, Сугрова, столицы торков Тора, пути следования при походах на половцев войск

Владимира Мономаха в 1111 г. и Игоря Северского в 1185 г., места поражения половцев на р. Сальница в 1111 г., места сражения Игоря с половцами на р. Сюурли и разгрома русских на р. Каяла в 1185 г. (Каяла найдена!). Мною будут переданы музеем карты и планы славяно-хазарских поселений на Донце, входивших в состав Хазарского каганата, карты и планы колоний крымских татар на Донце, сведения о которых сообщены Сигизмундом Герберштейном...»[3, 14-16]. Однако, планам Н.В. Сибилёва не суждено было сбыться. За несколько дней до отправки эшелона в Москву, 14 августа 1943 года Н.В. Сибилёв скончался в Уфе. Как писал в некрологе член-корреспондент Академии наук Украины Л.М. Савин «Это был старейший украинский краевед, который много сделал для археологического изучения Донеччины... Н.В. Сибилёв открыл по течению реки Донец сотни стоянок каменного века. Он создал Изюмский и Святогорский музеи. Коллекции открытых им микролитических (и др.) находок находились до войны во многих музеях Украины, Москвы и Ленинграда. Научные печатные труды Н.В. Сибилёва (особенно серия выпусков «Древности Изюмщины») были хорошо известны в Англии, США, Франции, Финляндии, Латвии, Литве, Эстонии... Деятельность Сибилёва – это одна из блестящих страниц Украинской археологии и краеведения [10].

Смерть Н.В. Сибилёва безусловно повлияла на дальнейшую судьбу «академической» и музейной коллекций. Через две недели после смерти мужа, С.Н. Одинцова сдает музейную коллекцию «музейному фонду Уфы». В автобиографии она указывает точную дату передачи экспонатов – 30 июля 1943 года и вскоре (18 августа 1943 г.) переходит на работу в Институт археологии АН УССР в должности младшего научного сотрудника. После этого следы Святогорской довоенной музейной коллекции теряются в Уфе. Возможно повлияло то, что в отличие от Изюмского музея, Святогорский не восстанавливался и соответственно не истребовал свои фонды из мест эвакуации. С некоторой степенью уверенности можно утверждать, что после передачи С.Н. Одинцовой Святогорского фонда в хранилища музеев Уфы, заниматься возвратом этой коллекции на Украину было практически некому. Дом отдыха им. Артема, в зданиях которого располагался музей, был почти полностью разрушен, а корпус № 11, в котором размещалась экспозиция музея, отстраивался заново с фундамента. С 1957 г. Дом отдыха перепрофилирован в санаторий кардиологического направления и о воссоздании краеведческого музея речь уже вообще не шла. Вместе с тем, следы Святогорской музейной коллекции в виде отдельных экспонатов обнаружены в самом Святогорске.

Так, при кабинете истории Банновской средней школы находилось небольшое хранилище-шкаф, где присутствовали некоторые

предметы, идентичные описаниям и зарисовкам самого Н.В. Сибилёва. Это рукоять древнерусского меча с частью лезвия, бронзовый индо-иранский лабрис с арабской надписью, сосуды катакомбной и салтовомаяцкой археологических культур, курительные казацкие трубки, кремневые топоры и пр. Уверенности о связи этих предметов с довоенной коллекцией Святогорского музея добавила картина «Растительный мир Мезозойской эры», зафиксированная на фотографии музейной экспозиции 1936 г. Часть этих предметов была передана впоследствии в фонды Государственного историко-архитектурного заповедника и экспонируется в настоящее время в его музее.

По записям Н.В. Сибилёва, при эвакуации остались нетронутыми две ямы с музейными предметами, зарытыми еще в период перемещения музейного фонда на левый берег Донца, в жилой фонд пос. Банное. Возможно указанные выше экспонаты попали в школу после вскрытия одной из ям самой С.Н. Одинцовой в более позднее время. Известно, что уже в качестве научного сотрудника Института археологии АН УССР С.Н. Одинцова неоднократно бывала в Святогорске, продолжала археологические исследования памятников по Донцу, имела тесные контакты с педагогическим коллективом Банновской школы, прежде всего учителями истории.

Однако, уверенности в том, что все предметы из Святогорского довоенного музея, зарытые Н.В. Сибилёвым, извлечены наружу, нет. Нуждается в проверке бытующая в среде местных жителей легенда о кладе музейных ценностей в одном из подворий Святогорска.

Кроме того, учитывая, что в настоящее время воссоздано государственное музейное учреждение в г. Святогорске, актуальным становится вопрос о запросе Национальной Комиссии Украины по возвращению культурных ценностей в Министерство культуры Российской Федерации о возможности нахождения в г. Уфе музейной коллекции из г. Святогорска, переданной бывшим директором музея С.Н. Одинцовой 30 июля 1943 г. в «музейный фонд Уфы».

P.S.

Когда статья была написана и передана в печать, исследователем В.В. Давыденко было установлено домовладение, расположенное по ул. Октябрьской, 36 г. Святогорска, в котором бывшим хозяином дома, во время проведения земляных работ, был обнаружен кинжал предкифского времени [Ил. 6]. Указанный артефакт в 2002 году поступил в фонды Донецкого областного краеведческого музея. От бывшего хозяина указанного домовладения стало известно, что вместе с кинжалом в земле находилось сопление кремневых изделий, на которых имелись надписи. Все факты говорили в пользу того, что именно в данном домовладении до войны проживали Н.В. Сибилев и С.Н. Одинцова. Эта информация и послужила основанием для организации на территории указанного

домовладения поисковых работ с целью обнаружения археологического материала.

17 ноября 2008 г. В.В. Давыденко в присутствии сотрудников Святогорского исторического музея заповедника, в месте, указанном бывшим хозяином дома (ныне проживает в г. Славянске), был заложен шурф. В песчаном грунте, на глубине 0,3-0,4 м было обнаружено скопление кремневых изделий каменного века [Ил. 7]. На каждом изделии имелся полевой археологический шифр, выполненный черной тушью [Ил. 8]. На отдельных предметах была видна фамилия Н.В. Сибилева. Количество кремневых изделий исчислялось сотнями артефактов. Дно ямы находилось на глубине 0,6 м от дневной поверхности. При расчистке тайника были видны следы более раннего вскрытия ямы.

18 ноября поиски тайников Н.В. Сибилева были продолжены. На расстоянии 1,5 м от первой ямы, на глубине 0,4 м было обнаружено два крупных скопления кремневых изделий того же периода. Однако и в этом месте были видны следы частичного разрушения тайников, во время прокладки водопровода. Эти скопления содержали сотни мелких кремневых пластин, скребков, других орудий труда [Ил. 9]. Артефакты имели иное цифровое обозначение и наименование населенных пунктов, откуда они происходили. На некоторых пластинах были видны надписи черной тушью: «Собрание Н.В. Сибилева».

Работа по обнаружению и вскрытию тайников была продолжена 19 ноября. На расстоянии 0,5 м от двух предыдущих скоплений археологического материала была обнаружена яма, получившая нумерацию № 4. С глубины 30 см от дневной поверхности и до дна ямы находились кремневые и иные каменные изделия. Их расположение в яме свидетельствовало о том, что данный тайник нарушен не был [Ил. 10,11]. Наряду с материалом, имевшим археологический шифр, здесь имелись предметы с другой колиграфией шифровки, явно музейного происхождения. На некоторых предметах читалась фамилия Н.В. Сибилева [Ил. 12]. В этой яме был обнаружен 581 предмет. Из этих предметов основную массу составляли кремневые пластины [Ил. 13]. Отдельную группу предметов в количестве 82 единиц, имеющих белую патину и происходящих из памятника «Бондариха-1», Н.В. Сибилев накрыл алюминиевой миской, выделив их из основной массы предметов. Этот факт свидетельствует о том, что исследователь собирался возвратиться и продолжить работу с коллекцией. Группа предметов из данного тайника, имеющая музейную нумерацию, относительно небольшая и, как правило, представлена крупными, более эффектными предметами эпохи палеометалла. Это шлифованные топоры медно-каменного и бронзового веков (ямная и катакомбная

археологические культуры), песты и терочки бронзового века и др. [Ил. 15, 16].

Всего было найдено в четырех тайниках (ямах) 2803 предмета археологии. Из них, абсолютное большинство (90%) составляют кремневые изделия каменного и бронзового веков. «География» памятников археологии, откуда был собран материал, ограничена территорией среднего Подонцовья (югом Харьковской и северными районами Донецкой областей). Наиболее часто встречающиеся на предметах надписи: «Зливка», «Петровское», «Бондариха», «Изюм» и «Рубцова». Часть обнаруженного материала оказалась вообще не шифрованной. Возможно это предметы, найденные в период полевого сезона 1941 года. По всей видимости, их уже не успели обработать и зашифровать до начала войны и наступления немецких войск на Донбасс.

Обнаруженные артефакты не оставляют сомнения в том, что в ямах находилась часть коллекции археолога Н.В. Сибилева и часть музейного фонда Святогорского краеведческого музея, которые были спрятаны в землю перед неудачной попыткой эвакуации «академических» и «музейных» материалов в мае-июне 1942 года. Для Н.В. Сибилева и С.Н. Одинцовой было физически невозможно вывезти коллекции полностью, поэтому часть материала была ими спрятана в неглубоких ямах. По всей видимости, ориентиром для последующей выемки спрятанных коллекций служило дерево, пень от которого был обнаружен непосредственно у ям с археологическим материалом.

В ходе исследования грунта с целью обнаружения тайников и выемки археологического материала велось описание работ и проводилась фото- и кинофиксация.

Предстоит научная обработка коллекции, подготовка публикации каталога находок, а также реэкспозиция археологического отдела экспозиции исторического музея заповедника с учетом вскрытых материалов из фондов довоенной археологической коллекции Н.В. Сибилева и Святогорского краеведческого музея.

Література

1. **Дєдов В.М.** Святогірська філія Всеукраїнського музейного городка //Могилянські читання 2006. Зб. наукових праць-К. НКПШЗ, 2007.
2. **Докладная записка Н.В. Сибилёва** на имя Президента АН УССР от 4.IV.1942г. Копия черновика – Личный архив Г.В. Сибилевой. Рукопись. Тетрадь 1, л. 3-8 – Научно-вспомогательный фонд Святогорского государственного историко-архитектурного заповедника (НВФ СГИАЗ).
3. **Докладная записка Н.В. Сибилёва** на имя Наркома просвещения Украины от 13. III.1943 г. Копия черновика – Личный архив Г.В. Сибилевой. Рукопись. Тетрадь 1, л. 9-17 – НВФ СГИАЗ.
4. **Докладная записка Н.В. Сибилёва** на имя Наркома просвещения Украины. Черновик без даты - Личный архив Г.В. Сибилевой. Рукопись. Тетрадь 1, л. 1-3 – НВФ СГИАЗ.
5. **Кононенко Ж.А., Косикова Е.В.** Археолог-краевед Николай Викентьевич Сибилев (1873-1943) // Донецкий археологический сборник, вып.IV-Донецк: Аверс КолТД, 1993, с.5-23.
6. **Мілкін К.** Дослідник Слобожанщини //Ізюмщина. Краєзнавча збірка. Вип. I – Ізюм, 2000
7. **Одинцова С.Н.** Автобиография. 16.XII.1943 г. Машинописный текст-НВФ СГИАЗ.
8. **Сібільов М.В.** Археологічні пам'ятники на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського. // Археологія, 1950, вип. 4. – К: Інститут археології НАН України.
9. **Сибилёв Н.В.** В фашистском плену. Рукопись неопубликованной статьи - Личный архив Г.В. Сибилевой. Тетрадь 2, л. 6-8 – НВФ СГИАЗ.
10. **Славин Л.М.** Некролог про Сибилєва – ИА АН УССР. Фонд Н.В. Сибилёва
11. **Татаринов С.** Неизвестные письма Н.В. Сибилёва академику В.А. Городцову // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції на базі Державного історико-архітектурного заповідника у м. Святогірську – Слов'янськ «Печатный двор», 2005.
12. **Цвейбель Д.С.** Николай Викентьевич Сибилев. (Из истории изучения древнейшего прошлого Донбасса) // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції на базі Державного історико-архітектурного заповідника у м. Святогірську – Слов'янськ «Печатный двор», 2005, с. -

Ил 1.

Ил 2.

Фотофиксация экспозиции Святогорского краеведческого музея в корпусе №111 I Всеукраинского дома отдыха им. Артема. Выполнена донецким архисологом В.М. Евсеевым в 1936 году.

Фото входят в состав фотоальбома В.М. Евсеева «Славянк – Святогорск – Изюм» 1937г. – Основной фонд Святогорского историко-архитектурного заповедника. Инв. № КБ-130

Ил 3.

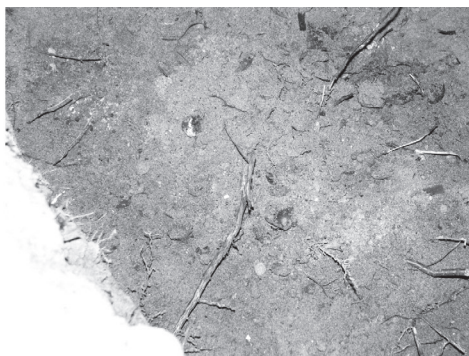
Ил 4.

Ил 5.

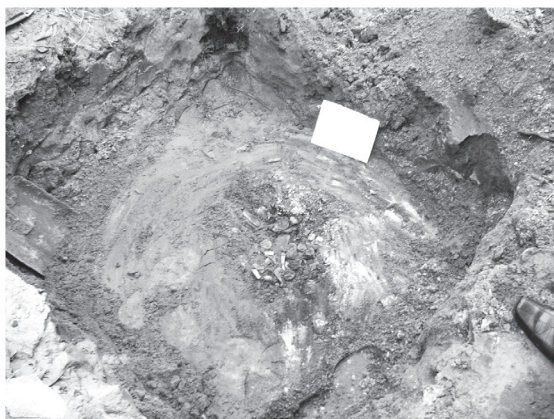
Ил 6.

Ил 7.

Ил 8.

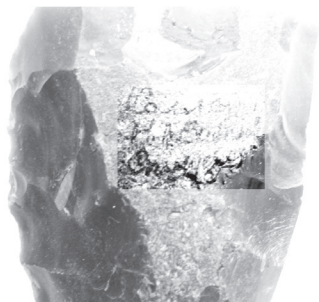
Ил 9.

Ил 10.

Ил 11.

Ил 12.

Ил 13.

Ил 14.

Ил 15.

Ил 16.

Історичний аспект започаткування державного казначейства на території сучасного Слов'янського району

Історичні умови виникнення фіскальної системи.
Її особливості в XVII ст.

Термін „казначейство” походить від слова „казна”, що в перекладі з англійської означає „скарб”, „цінність”. Історично казначейство зародилось ще за часів Київської Русі і виконувало функцію сховища цінностей князівств. На сер. XVI ст. казна поступово набуває значення головного фінансового відомства, яке не тільки зберігало цінності, але й збирало встановлені платежі, здійснювало виплати за спеціальним розпорядженням органів управління держави.

На території сучасного Слов'янського району перші історичні відомості про започаткування окремих фіскальних функцій датуються початком XVII ст. На той час територія „Дикого поля” використовується „вільними людьми” – козаками, які започатковують „отхожі промисли” на умовах виплати щорічного податку – „оброку” за закріплену ділянку, яка на той час мала назву „юрт”. Наприклад, згідно „Пісцових книг” по м. Белгород на поч. XVII ст. в Донецькій волості зареєстровано 7 юртів, з яких „Ізюмський” належав козаку Михайлу Старикову, а Берестейський і Чепелевський – Савінову монастирю [1, 122]. Наприклад, за користування Берестейським юртом сплачувався податок в розмірі 9 крб. 80 алтин на рік до казни [8, 230].

Особливо привабливим і прибутковим був соляний промисел на Торських озерах, розвиток якого сприяв формуванню державної фіскальної системи на цій території. Якщо центральними фінансовими органами з функціями казначейства в XVI - XVII ст. були „Прикази” – „Большой казны», «Большого прихода», «Счетный», «Разрядный», то на місцях безпосередньо за збори і мито відповідали виборні голови провінційних міст-фортець. Фортеці виникли в XVII ст. поруч з соляними озерами [Л. 1, 2, 3]. В доповіді 1625 р. одного з чиновників робиться „економічне” обґрунтування прибутковості вкладання державних коштів в соляний промисел: „...вели государь устроить казенные варницы и сделать острожек и ратным людям для береженья в том остроге быть, и государевой казне будет прибыль немалая» [6, 114].

Між центральним органом управління казною і місцевими органами існувала середня ланка – воєводства, через які в XVII ст. здійснювалися всі розпорядчі функції щодо прибутків і видатків на провінційних територіях. Територія сучасного Слов'янського району підпадала під юрисдикцію Белгородського воєводи, який до започаткування Слобідських полків був єдиновладним господарем на підпорядкованих землях. З сер. XVII ст. на території сучасної східної України формуються населені пункти під назвою – слободи, а основною військовою силою стають створені Слобідські полки. Заходи по господарському засвоєнню території Слобідської України, утворення військових частин, перш за все Харківського слобідського полку, сприяли утворенню міст-фортець на території сучасного Слов'янського району. В 1663 році заснована фортеця Маяк, а в 1676 році - Соляний (сучасний Слов'янськ). З 1664 року на торських озерах влаштовані казенні соляні варниці, сіль з яких йде безпосередньо до державної казни [6, 23]. Продаж солі, видобутої на варницях Соляних озер, як і взагалі солі, стає в цей час монополією держави, тому встановлення цін на сіль дає найбільший прибуток до казни.

Значна частина прибутків від соляного промислу, митних, мостових і кабацьких зборів йшла на заходи по захисту території від набігів кримських татар. В 1685 році від Харківського слобідського полку відокремився Ізюмський слобідський полк, який опікувався в другій половині XVII ст. охороною самих південних територій, спорудженням укріплених ліній, засік та інш. Особливу роль в цих заходах відіграв Святогірський Успенський монастир, який ще з поч. XVII ст. мав вартових, що утримувались за рахунок державної казни. Казна з 1620 р. щорічно видавала на утримання монастиря так звані руги – жалування грішми (10 крб.), хлібом, воском на свічки та ладаном. В більш пізніх грамотах XVII ст. відтворений текст жалуваної грамоти царя Михайла Федоровича Романова Святогірському монастирю 1624 року. В тексті сказано: “Написано в прошлом, во 1624 году по указу отца нашего блаженныя памяти великого государя Царя и Великого князя Михаила Федоровича всея России: велено Успения Пресвятыя Богородицы Святогорского монастыря черному попу Симеону с братией или кто понеж в том монастыре иной игумен будет, давати годовые руги в Белгороде ржи по двенадцать четвертей, овса по двенадцати ж четвертей, денег по десяти рублев из белгородских и с кабацких и с таможенных доходов” [7, 13-14]. За хлібом та грішми треба було щорічно виїздити до Белгорода. Враховуючи далекий шлях і небезпеку в дорозі, пограбування, татарські навали і таке інше, місце видачі хліба і грошей з казни дозволено перенести до Валуск. В 60-ті рр. XVII ст. до щорічної руги в 10 крб. з казни було надано надбавку в 5 крб. Але монастир втратив доход з перевозу через Сіверський Дінець,

який відійшов до міста-фортеці Маяк і був “націоналізований”, тобто став належати державі і всі доходи від нього надходили до казни. Ця “реформація” з переміщенням перевозу від Святих Гір до Маяк стає зрозумілою після оприлюднення статистичних даних щодо доходів від перевозу. В справах Великоросійського Приказу збереглися книги зборів „мостового” мита за проїзд через р. Сіверський Дінець на Торські озера під Маяцьком, а також книги митного і кружечного збору [3]. Відомо, що мостова переправа біля фортеці Маяк була заснована в 1664 році і в державну казну надходило з кожного воза по 8 денег, а всього за рік прибутки від цієї переправи через р. Сіверський Дінець складали 497 карбованців [7, 42]. Крім того, відомі розпорядження про надання з казенних запасів пороху і свинцю ченцям монастиря для захисту від навали кримських орд, які на той час відбувались майже щорічно [7, 74]. Так, у 1672 р. із Белгорода наказано було чугуївському воєводі згідно царського указу “для Святогорского монастиря, что на Северском Донце, игумену Корнилию с братией для береженья от прихода неприятельских людей велел дать... полпуда пороху ручного, свинца полдесять гривенок (фунтов) с роспискою” [9, 115]. У 1679 році архімандрит Святогірського монастиря у своїй чолобитній до царя звертається з проханням видати порох і свинець не тільки для захисту монастиря, але й для відсічі ворога при нападах в інших випадках, за межами Святих Гір. Так, в чолобитній записано: «Нужда наша, монастырская, от приходу неприятельских людей, и для проезде на послушание и куда случится поехать, а неприятельские люди часто нас, богомольцев твоих, крымские, и ногайские и азовские докучают и в дороге братию в неволю берут, а боронить нам, богомольцам твоим, нечем, свинцу и пороху не имеем и взять стало негде. Милосердный Государь, царь и Великий князь Федор Алексеевич всея Великия и Малыя и Белья России самодержец, пожалуй нас, богомольцев твоих, вели Государь нам дать своего государева жалованья в наш убогий монастырь пороху и свинцу... 1679 марта в 26 день» [7, 74].

Разом з тим, під час великих навал татарських військ сили для захисту не вистачало і мешканці населених пунктів, фортець, монастирів потрапляли в полон і продавалися в рабство на невільницьких ринках Криму. Частина полонених вдавалося викупити за рахунок державної казни. Існував спеціальний фонд, в який збирала казна так званій „полонений збір”. Його платили власники земельних угідь, а видатки направляли згідно встановлених „тарифів” за 1 полоненого, залежно від соціального статусу. Так, за дворян, взятих у полон в бою і привезених послами із невільничих ринків, давали з казни 20 крб., а за стрільця і козака українських міст-фортець – 25 крб [1, 267].

З історичних джерел відомо, що в 1627, 1679 роках. під час великих татарських набігів потрапили у полон ченці Святогірського монастиря і лише завдяки викупу казни повернулись з неволі [8, 317].

Таким чином, протягом XVII ст. на території сучасного Слов'янська і Слов'янського району поступово формується система державних зборів, податків, мита і використання грошей казни на видатки господарського засвоєння території, їх захисту від зовнішніх ворогів. Вказаними функціями займались державні органи - „Прикази”, за розпорядженням яких формувались кошториси на окремі напрямки і види видатків. В складі „Приказів” працювали так звані „столи”, які відповідали за кожний з напрямків видатків за територіальними та відомчими ознаками. Про особливості митної системи, призначення видатків з казни сповіщають документи XVII ст. з „денежного стола” та „белгородського стола” підписані відповідальними чиновниками – „д'яками”.

Реформування державної казни в XVIII ст.

На початку XVIII ст. система органів управління казною – „Прикази” реформується в новостворені колегії за указом Петра I. За функціями колегії розподілялись на: 1) Камер-колегія, яка опікувалась прибутками; 2) Штатс-колегія, що визначала видатки казни; 3) Ревізіон-колегія контролювала збори до казни та використання коштів за призначенням. Першим президентом Камер-колегії був призначений у 1717 р. князь Д.М. Голіцин.

Камер-колегія опікувалась розвитком економіки і пов'язаних з цим розвитком зборів до казни. То був прообраз сучасного Міністерства фінансів. Камер-колегія керувалась у своїй діяльності спеціальними Регламентами, які затверджувались у 1719 і 1731 роках.

В адміністративно-територіальному плані у XVIII ст. була введена губернська система розподілу території та їх управління. В губернських містах існували „казенні палати”. Згідно „Учреждения финуправления губерний» 1775 року до відання казенних палат були віднесені питання збору мита та встановлених податків, формування стабільної системи поповнення казни, ведення кошторисів видатків та інш. На рівні губерній «казенні палати» очолював віце-губернатор. Всі губернії поділялись на повіти, на рівні яких всіма фінансовими питаннями опікувався „повітовий казначей”. Згідно встановлених розмірів „казенною палатою” повітовий казначей частину зазначених коштів із зібраних зборів залишав місцевим органам, решту відсилав до спеціальних органів - „комісаріатів” і адміралтейства. Сама «казенна

палата» об'єднувала в губерніях функції камер-колегії та ревізійно-колегії і за своїм „положенням” відповідала за збір доходів, їх доставку до визначених місць, забезпечення збереженості зібраних доходів, складання щорічних реєстрів доходів кожного повіту, доведення відомостей про кошториси доходів і видатків губерній до відома центрального казначейського органу.

В 1798 р. була введена посада державного казначая.

Протягом XVIII ст. Тор (з 1784 р. – Слов'янськ) входив до складу Азовської, а потім Катеринославської губернії, як повітове містечко. Територія сучасного Слов'янського району входила частково (північна частина) до складу Ізюмського повіту Слобідсько-Української губернії (з XIX ст. – Харківська губернія). Основна форма зборів у державну казну протягом XVIII ст. – подвірна податъ - змінюється на подушну податъ. Проводиться перепис населення з метою встановлення дохідної частини держказни. За статистичними даними в населених пунктах Торського (Слов'янського) повіту Азовської губернії в 1778 р. обліковувалось: в м. Тор – 2429 чол. мешканців, в Маяках – 1937 чол., Райгородок - 1563 чол. Всього в Торському повіті нараховувалось 12520 чол, з них чоловіків – 6812 [6, 139]. У 1795 році після адміністративно-територіальної реформи в Слов'янському повіті налічувалось вже 71 тис. чол., з них 37,6 тис. чоловічої статі [6, 95].

Після адміністративної реформи 90-х рр. XVIII ст. в Слов'янському повіті обліковувалося вже 194 населені пункти, частина яких в 1797 р. разом з найбільшим дворянським маєтком – „Святогірськом з деревнями” відійшло до Ізюмського повіту Слобідсько-Української губернії. До цього маєтку входило 27 тис. десятин земельних і лісних угідь, 4 тис. мешканців, 8 населених пунктів. Цей маєток до свого закриття в 1787 році належав Святогірському монастирю, з 1787 р. перейшов в державну казну, а в 1790 р. як подарунок імператриці Катерини II відійшов у власність князя Григорія Потьомкіна -Таврійського. [2, 53]

Розвиток системи держказначейства в XIX ст.

З початком XIX ст. був проведений Указ про створення міністерств як вищих органів управління держави. Посада державного казначая при цьому зберігалась. Але разом з тим, було засновано Міністерство фінансів, яке очолювалось Міністром.

Відповідно відбувся перерозподіл функцій управління фінансами держави. Державний казначей зосереджував функції рахівника. Як спеціальний фінансовий орган, який опікувався

виконанням бюджету в його класичному розумінні, держказначейство оформилось в 1821 році, коли в складі Міністерства фінансів був створений департамент Державного казначейства.

Держказначейство відповідало за здійснення контролю за рухом коштів в країні, надходженням і витратами усіх казначейських органів на місцях. У відомі департаменту знаходились казенні палати в губерніях. Зібрані казначейськими органами прибутки зводились на єдиний рахунок у Державному банку.

З відомих в I пол. XIX ст. фахівців - фінансистів найвищого гатунку слід відзначити князя Бориса Олексійовича Куракіна, який похований в Святогірську, в усипальниці XIX ст. при церкві пр. Антонія і Феодосія Святогірського монастиря [Лл. 4]. В 20-х – поч. 30-х XIX ст. князь Б.О. Куракін займав відповідальні посади при Міністерстві фінансів, виконуючи контрольною функції за використанням державних коштів. Враховуючи чесність і непідкупність князя, йому доручались вагомі і водночас делікатні справи, пов'язані з розкраданням державних коштів високими посадовими особами. Так, за власним дорученням імператора князь Б.О. Куракін в 1827 році був направлений в Західний Сибір для ревізії. Результати ревізії були шокуючими, а сама ревізія набула в історії назву „беспримерной”. В 1833 році князь Б.О. Куракін відійшов від справ і як останній представник славнозвісного роду Куракіних, займався своїми багаточисельними маєтностями. За бажанням дружини, княгині Є.Б. Голіциної, князь похований 2 жовтня 1850 року в родовій усипальниці Голіциних в Святогірську [3, 27].

Особливості державної фінансової системи в XX ст.

З невеликими змінами система держказначейства у складі Міністерства фінансів Російської імперії проіснувала до жовтневої революції 1917 року.

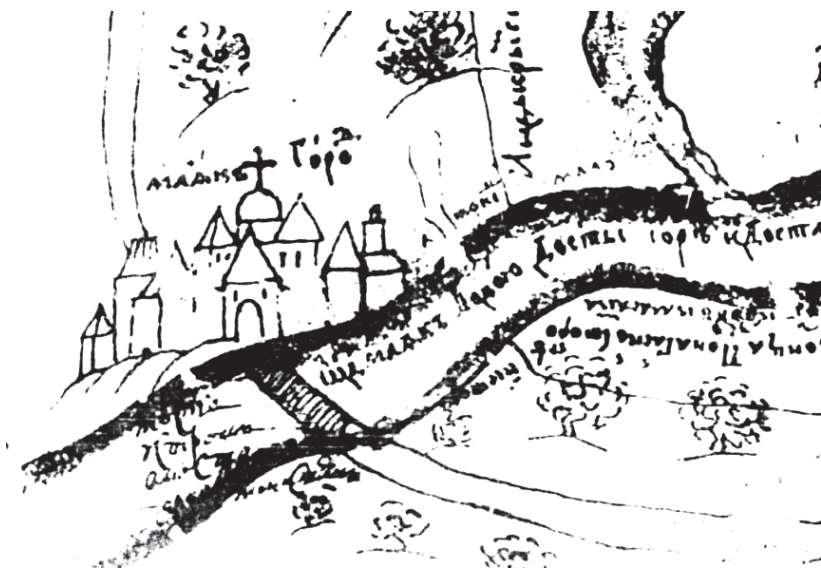
Із заснуванням у 1922 році СРСР було створено єдиний бюджет, до складу якого включались бюджети республік. Функції казначейства перейшли до Державного Банку СРСР, відділення якого відкрились у всіх областях і містах, в т.ч. Слов'янську. Відділення державного банку у м. Слов'янську знаходилось в дореволюційному будинку по вул. Карла Маркса.

В умовах вже незалежної України, враховуючи попередній історичний досвід, Указом Президента України від 27 квітня 1995 року було створено Державне казначейство України, покликане вирішувати комплекс завдань, пов'язаних з касовим виконанням бюджетів усіх рівнів та ефективним управлінням бюджетними коштами. Протягом

1995 - 1997 рр. було створено систему державного казначейства, до якого увійшли поряд з обласними, міські і районні відділення держказначейства.

Література.

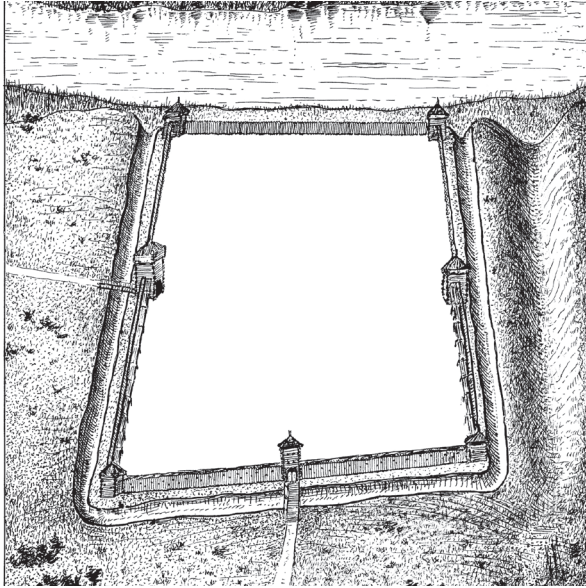
1. **Багалеї Д.И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: Императорское общество истории и древностей Российских при Московском университете, 1887.
2. **Дедов В.Н.** Святыя Горы. От забвения к возрождению. – К.: Полиграфкнига, 1995.
3. **Дедов В.Н.** Некрополь XIX в. при церкви пр. Антония и Феодосия Святогорской Свято-Успенской Лавры // Святогорский альманах 2006. – Донецк, 2006.
4. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVII ст. Укладач Пірко В.О. – Донецьк, 2001.
5. Книги Московских приказов в фондах ЦГАДА. Опись 1495 -1718 (под ред. Л.В. Черепнина). – М., 1972.
6. **Пірко В.О.** Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.
7. Российский государственный архив древних актов в Москве, (РГАДА), ф. 210, оп. Белгородский стол, д. 886.
8. РГАДА, ф.210, оп. 10. Владимирский стол, д.46.
9. **Филарет (Гумилевский).** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. I. - М.,1852.

1. Зображення міста-фортеці Маяк з переправою через р. Сіверський Дінець в архівних документах Розрядного приказу (м. Москва). 1679 р.

2. Зображення міста Тор (Слов'янськ) в архівних документах Розрядного приказу (м. Москва). 1679 р.

3. Реконструкція вигляду міста-фортеці Маяк (зовнішніх оборонних споруд) XVII ст., де були створені перші місцеві фіскальні органи для збору коштів у державну казну.

4. Князь Б.О. Куракін під час служби в Міністерстві фінансів.
Мініатюра XIX ст.

**Підходи до експертизи цінності пам'ятки оборонного
будівництва при її грошовій оцінці**

(на прикладі замку XVI-XVII ст. в с.Старе Село
Пустомитівського району Львівської області)

Світова практика показує, що серед дієвих заходів запобігання подальшої руйнації пам'яток є зміна власника або, наприклад, передача в довгострокове користування на умовах пріоритетності проведення пам'яткоохоронних заходів по її консервації та реставрації. З цього приводу є показовим досвід Франції та Великобританії, де більшість нерухомих пам'яток перебуває в приватній власності. Держава при цьому здійснює лише контрольні функції щодо дотримання пам'яткоохоронного законодавства [9].

За твердженням фахівців серед важливих завдань пам'яткоохоронної галузі України, є дослідження та забезпечення схоронності пам'яток оборонної (мілітарної) архітектури – мурованих замків, фортець та інших захисних споруд. Саме вони є свідками численних бурхливих подій, що відбувалися на теренах українських земель впродовж багатьох століть.

На західних та південних кордонах впродовж XII-XVIII ст.ст. утворилась розгалужена мережа фортифікаційних споруд. З різних причин, лише незначна їх частка дійшла до наших днів. Рештки оборонних мурів, башти, фрагменти давніх укріплень є не тільки документальними свідченнями численних запеклих історичних баталій, а й пов'язані з визначними історичними постаттями та становлять значну архітектурно-мистецьку цінність. Своєю загадковістю форм, давніми легендами вони приваблюють численних туристів та шанувальників старожитностей. На жаль, стан схоронності старовинних замків та фортець в Україні є катастрофічно незадовільний.

Для подальшої зупинення руйнації та вчинення заходів по консервації та реставрації, на мою думку, є обґрунтованим прийняття Кабінетом Міністрів рішення про передачу в приватні руки на правах довгострокової оренди (концесію) ряд замків - пам'яток національного значення, в тому числі фортифікаційного замку в с. Старе Село Пустомитівського району Львівської обл. [7].

У відповідності до нормативних документів, передачі пам'ятки в оренду передують оцінка її вартості. Без сумніву, дана процедура, окрім безпосереднього визначення матеріального (числового) значення вартості, повинна включати оцінку аксіологічного елементу, т.б. оцінку ідеальної (нематеріальної) складової вартості, як невід'ємної її частини [2].

Під оцінкою аксіологічного елементу розуміється дослідження мистецької цінності пам'ятки, в т.ч. оцінка відповідних критеріїв, що її формують. Для даного типу пам'ятки були вибрані такі пріоритетні ціноутворюючі складові (фактори), як історія формування її місця знаходження, причинність виникнення, функціональне використання за період життєвого циклу та причини занепаду, взаємозв'язок пам'ятки з історичними постатями, цінності пам'ятки в плані архітектурної діяльності.

Дослідження історії формування місця розташування пам'ятки

Розміщений замок на південній околиці с.Старе Село неподалік від залізничної станції на шляху Львів - Івано-Франківськ – Чернівці та входить у туристичний маршрут до пам'яток оборонного будівництва „Золота Підкова” [Лл. 1.] [3].

Старе Село знаходиться в мальовничій місцевості в долині річки Давидівка, 18 км на південний схід від м.Львова. Засноване в 1211 році. За статистичними даними, на сьогодні в селі проживає біля двох тисяч осіб. Площа села 4,25 км² [1].

За історичними даними саме через Ясси – Коломию - Галич та пересічену місцевість в районі Старого Села проходив давній Волоський шлях, що вів до Львова до середини міста через вулицю Зелену (теперішня назва вулиці у м.Львові) [10]. На захід від Старого Села розташоване с.Черепин. Історик краєзнавець XIX ст. Антоній Шнайдер на підставі невказаних письмових пам'яток зробив висновок, що Старе Село разом з Давидовом і Черепином первісно мали назву Черепів. Ще в часи Київської Русі Черепів розколовся на кілька громад: Давидів, Черепин, можливо, ще Пліхів - і Старе Село. Назва поселення неначе намагається підказати: саме ця частина древнього міста була його основою, ядром. Безоглядно повірити версії А. Шнайдера, викладеній в його праці „Енциклопедія краєзнавства Галичини” („Enzyklopedya do krajoznawstwa Galicyi”, Lwów, 1868-1874) заважає повна відсутність документальних згадок про Старе Село в літописах тієї доби — сам дослідник користувався джерелами, які не зберіглися до наших днів.

Зі збережених документів відомо, що в 1401 р. південно-східну частину давнього міста, Черепинку, король Владислав Ягайло дарував у володіння Завішу Чорному з Гарбової (герб Сулима). Згодом ці землі дістаються його синові Янові, який у 1448 р. переселює сюди сім'ї з своїх інших маєтків і називає цю частину Черепина Гарбовим, хоча люди звали її Старим Селом.

Перша письмова згадка про Старе Село походить з 1454 р., коли вельможа Ян Завіша призначив дотацію для костела цього села. З

грамоти дізнаємося, що основним джерелом прибутків місцевого ксьондза мала служити корчма. Ян Завіша також призвав в Старе Село багато польських родин з своїх сіл. В якості приданого село дісталось чоловіку Барбари Завіши - Станіславу Тенчинському, а після його смерті - другому чоловіку Барбари, великому гетьману коронному Яну Амону Тарновському (помер в 1561 р.). Він віддав ці володіння у посаг своїй доньці Софії (померла в 1570), нареченій князя Василя-Костянтина Острозького. Вже в той час в селі була церква Усічення голови св. Івана. Онука князя, Єфросина, одружилась з князем Олександром Заславським, який і отримав титул князя Острозького.

Старе Село, що лежало при торговому Волоському шляху, татари під час своїх набігів не обминали. Перший із зафіксованих набігів стався в 1498 році. За історичними даними такі напади були частими, хроніки фіксують ординські напади 1502-го, 1503-го, 1507-го, 1511-го та 1513-го років [8]. Окрім цього, немаловажну роль в посиленні заходів по захисту міст зіграло захоплення у 1672 році, за повелінням турецького султана Мухамеда IV, об'єднаним 340-тисячним турецько-козацько-татарським військом під командуванням татарського вождя Нуреддіна неприступної прикордонної польської фортеці у Кам'янець-Подільському, яку турки відразу перетворили на важливий і зручний плацдарм для подальших нападів на європейські держави. Як наслідок – у всіх містах Речі Посполитої терміново почали проводитись роботи з посилення фортифікаційних укріплень [4]. Саме це очевидно послужило поштовхом до модернізації даного замку до вигляду, залишки архітектурної композиції яких збереглись до сьогодні часу.

Хронологія формування та функціонального використання пам'ятки

Відомості про замок у Старому Селі не є однозначні. Найбільше даних можна почерпнути з наукової спадщини А.Шнайдера, однак він у своїх краєзнавчих працях не подав джерел, які використовував у своїх дослідженнях. За даними А.Шнайдера, будівництво замку у 1642 р. розпочав Владислав Домінік, князь Острозький і Заславський, герой „Потопу” Генріка Сенкевича [3, 21]. Правда, інший краєзнавець — В.Лозинський — називає іншу дату: 1654 рік. Польські джерела вказують, що замок на цьому місці існував ще з часів Яна Завіші, а князь Заславський і Острозький просто замінив дерево на каміння та цеглу. Встановити, яка з версій правдива, зараз майже неможливо — як і довести правдивість легенди про зведення замку, яка принагідно пояснює, чому стіни з ламаними іклами башт дожили аж до ХХІ століття.

Однак, ледь встигли вимурувати стіни, як їх зруйнувала в 1648 р. хвиля козаччини, піднята гетьманом Богданом Хмельницьким.

Князь, якого Хмельницький дошкульно обізвав „періною”, не був аж таким лентюхом і вже наступного року відновив твердиню. Коли війська Богдана Хмельницького облягали Львів у 1654 році, об’єднана армія козаків та татарів старосільський замок штурмувати не наважилася. Красномовний факт. І турки, що сараною рухалися в 1672 році від одного замку до іншого, підкоряючи практично всі, обламали зуби об старосільські стіни.

За залізничною станцією колись росли дві старі липи — зараз від них лишилися тільки пеньки. Розказують, що на цьому місті під час облоги 1672 року пострілом із замку було убито турецького ватажка [5].

Восьмиметровим замковим стінам в два метри завширшки і високим баштам (по 14-16 метрів заввишки) допомагали й мочарі, що оточували форпост з усіх боків, поруч була й гребля. Через рів до замку з південного боку вів звідний міст, а в XVIII ст. побудували нову в’їзду браму в західній стіні. Вона не збереглася. Як і західна вежа, арсенал — той розібрали на каміння до фундаментів. Проте все ще помітні на вцілілій найбільшій, триярусній вежі герби Огончик (Ogończyk) і Леліва (Leliwa), а також літери WDXOYZWSŁS (Władysław Dominik Xiąże Ostrogski y Zasławski Wojewoda Sandomierski Łucki Starosta).

По периметру стін йшла оборонна галерея для замкового гарнізону. На замковому подвір’ї розташовувалася каплиця, палац та господарські приміщення. З документів XVII століття відомо, що на той час у замку було 8 гармат, 13 моздир, багато рушниць, самопалів та холодної зброї.

Колись посередині південно-східної стіни стояла ще одна в’їзна башта, гроші на яку дала Катерина Радзівілл. Їй пощастило найменше з усіх замкових будівель: вона зруйнувалася ще до того, як хоч хтось встиг її описати чи намалювати. Капличка, що стояла біля брами, теж проіснувала недовго.

Середньовічним довгобудом був і палацовий корпус: його так жоден з господарів до пуття й не довів. Про це свідчить й документ, що описує руїну замку в 1687 р., написаний тогочасним власником Старого Села Миколаєм Стшалковським.

У XVIII ст., коли фортифікаційні замки втратили своє суспільне значення, новий власник Старого Села, магнат Адам Миколай Сенявський, відреставрував малопотрібний при новітніх військових конфліктах форпост, посилив гарматами і моздірами та пристосував його під арсенал, який перед наступом шведів перевезли сюди зі Львова. Та вже в 1731 році, коли замок потрапив до нових господарів, Чарторийських, він почав швидко занепадати. Остаточна його руїна почалася з 1809 р., коли Ізабела Чарторийська подарувала замок своїм онукам Альфреду і Артуру Потоцьким.

В 1817р. єдиним його володарем став Альфред Потоцький, який не цікавився станом пам'ятки. Заснував у замку броварню.

На початку ХХ ст. дідичем Старого Села став Роман Потоцький, який теж не думав про відбудову пам'ятки і продовжував варити пиво.

На довершення всього в 1914р. вибухнула Перша світова війна. Безперечно, не минула вона Старого Села. Під час війни прибули сюди австрійські солдати і протягом певного часу жили в кімнатах пам'ятки. Хоча великих боїв тут не відбувалось, мури замку потерпіли. Ця війна принесла також і полегшення: після її завершення було ліквідовано броварню. Саме Старе Село відійшло до панської Польщі, але господарювати продовжували Потоцькі, які пам'яткою на відміну від колишніх днів цікавилися більше. Протягом десятиріччя (1919-1929 рр.) було проведено реставрацію середньої частини замку разом з баштою. Проте активна діяльність реставраторів на тому закінчується. В 1939 р. Старе Село стало радянським.

До нашого часу відносно добре збереглися лише стіни та башти. Замок хоч і дуже поруйнований, проте, без сумніву, за свідчення фахівців, це один з найкрасивіших оборонних замків України.

Загальна стилістична, конструктивна характеристика пам'ятки

Розміщений замок на південній околиці с. Старе Село неподалік від залізничної станції на шляху Львів - Івано-Франківськ - Чернівці.

Пам'ятка являє собою одним з найкращих зразків українських замків ХVІІ ст. Побудована в стилі ренесансу. Виникнення замку тісно пов'язане з необхідністю захисту від численних набігів татар і турків. За своїми розмірами належить до найбільших на Русі.

Архітекторами замку вважаються Ян Міхалович та Амврозій Прихильний [6].

Замок розташований на плоскій терасі узгір'я, яке від півночі спадає до багнистої колись рівнини і займає простір площиною до двох гектарів [Іл. 2.].

В плані являє собою неправильний п'ятикутник, що звужується до заходу, а по кутах завершений шістьма багатограними виступаючими вежами. З шести веж збереглися лише три. На глухих площинах стін зрідка розміщені бійниці.

За твердженням науковців майже в жодному з українських замків не залишилося завершення оборонних стін, а в старосільському замку це завершення у вигляді аттика, прикрашеного аркатурою, збереглося майже неушкодженим дотепер.

Стіни збудовані з каменю та цегли і мають висоту від 14 до 16 м. Їх підтримують із зовнішньої сторони у багатьох місцях підпорі-контрфорси. В стінах влаштовано в три ряди бійничні отвори.

Вежі замку вищі від стін лише за рахунок аттика, що надає всій споруді особливої монолітності. Заслуговує на увагу східна башта, яка складна в плані. Її завершення вирізьблено з каменя у вигляді пишної корони, що складається з обелісків великих завитків-волют, доповнених ліпним орнаментом. Крупні деталі аттика добре поєднуються з тонко виконаними обломами. Архітектурні деталі аттику виконані головним чином з каменю.

В середині замку до оборонних стін примикають службові і житлові корпуси. Приміщення в південно-східному розі повністю перероблені, бійниці замінені на вікна. Залишки житлових приміщень примикають до східної стіни на цілому її протязі і сходяться у центрі у великій напівзруйнованій східній вежі. Інтер'єри їх повністю знищені. Віконні і дверні прорізи обрамлені бетонно-кам'яними елементами.

Головна в'їздова брама знаходилась в центрі південної стіни у висунутій наперед вежі, яка мала на плані вигляд стріли і від якої залишився лише фундамент. Зараз цей в'їзд не використовується. Друга брама знаходиться в північно-західній стіні з арочним склепінням і обрамленням з кам'яних блоків. Над склепінням від подвір'я рель'єфно розміщений герб.

На подвір'ї замку колись знаходилась криниця. На сьогодні засипана землею.

Зовні оборонних стін проглядаються залишки оборонних валів та ровів.

На сьогодні замок являє собою занедбану споруду, яка знаходиться в аварійному стані (фізичне зношення більшості елементів матеріальної субстанції сягає понад 70%), не експлуатується. У зв'язку з цим зазнає подальшого руйнування.

Основні дати історичного життєвого циклу пам'ятки наведені в таблиці.

Життєвий цикл пам'ятки

Таблиця

XII ст.	Заснування Старого Села Давидом Ігоровичем.
1448р.	Мешканці Старого Села будують дерев'яні укріплення.
1498р.	Село, а разом з ним і дерев'яні укріплення, були спалені татарами.
1584-1589р.	Ймовірно був зведений оборонний замок. Архітектори Ян Міхалович та Амврозій Прихильний.

1620р.	Ймовірно фортеця була зрунована загонами татар.
1642р.	Розпочинається будівництво нового замку.
1648р.	Будівництво було завершено, але татари цілком зруйнували його.
1649р.	Розпочато реставрацію замку.
1654р.	Відбудову замку закінчено.
80-і роки XVII ст.	Микола Стшалковський занедає старосельську фортецю.
90-і роки XVII ст.	За панування Михайла Радзівілла довершено будівництво правого крила замку, добудовано в'їзду браму (вона існувала з південного боку і вела до плихівських горбів). Тоді ж було збудовано башту над цим в'їздом, на якій був зображений чорний орел. Згодом вона була розібрана, але не відомо коли.
Перша чверть XVIII ст.	Микола Сенявський провів реставрацію пам'ятки. Тоді ж було вдосконалено другий в'їзд з західної сторони (це сьогоденний головний в'їзд у замок), про що свідчить герб, який знаходиться над в'їздом.
Початок XIX ст.	Альфред Потоцький засновує у замку броварню. Будував її архітектор М.Губман.
1910р.	Коло консерваторів Східної Галичини просить Романа Потоцького піклуватись про стан пам'ятки.
1914р.	Під час першої світової війни тут стояли австрійські війська і було пошкоджено фортечні стіни.
1918р.	Ліквідовано броварню.
1919-1929 рр.	Проведено ремонтно-реставраційні роботи.

Висновок про цінність пам'ятки як об'єкта культурної спадщини

Аналіз ціноутворюючих факторів таких як: історія формування її місця знаходження, причинність виникнення, функціональне використання за період життєвого циклу, встановлення причин занепаду, взаємозв'язок пам'ятки з історичними постатями, цінність пам'ятки в плані архітектурної діяльності дає підстави зробити наступні висновки.

Оригінальне, пов'язане із природним довкіллям, об'ємно-просторове планування замку (неправильний п'ятикутник) сприяло максимальній оглядовості захисниками замку рівнинного болотистого плато з радіусом біля одного кілометра, яке розтелилось навпроти замку, починаючи з його південно-східної та закінчуючи південно-

західною фронтальними сторонами. Це дає підстави стверджувати про високий у військовій галузі інженерний рівень авторів проекту (нажаль, автори на сьогодні невідомі).

Цікаве в ренесансному архітектурному стилі оздоблення веж аттиком, а також аркатурою стін із зовнішньої сторони замку підтверджує, що авторами проекту були фахівці західної школи військового мистецтва.

Відсутність мерлонів на стінах замку (пристосувань для ведення бою із застосуванням луків), наявність веж бастионного типу, що достатньо збільшує фронтальну оглядовість простору навколо замку, та наявність численних бійниць на ярусах башт і стінах замку вказує на те, що конструктивно замок був спроектований для ведення бою за допомогою вогнепальної зброї. Окрім цього, 90% об'єму будівництва виконано із застосування високоякісної випаленої цегли. Відповідно це підтверджує думку науковців, що зведення замку було розпочато на початку XVII ст.

Розташування замку на давньому Волоському торговельному шляху (Ясси - Коломия – Галич - Львів), що за історичними даними діяв ще за Княжої доби дає підстави вважати, що будівництво капітального за конструкцією замку могло відбуватись шляхом реконструкції дерев'яних конструкцій вже існуючого форпосту на давніх Руських землях.

Сучасний стан конструктивних та архітектурних елементів замку потребує вжиття негайних заходів по її консервації, а в майбутньому проведенню реставраційних робіт по відтворенні оригінальної в історичному та архітектурному плані споруди міліарного (оборонного) призначення.

Література

1. Вільна енциклопедія “Вікіпедія”. www.uk.wikipedia.org.
2. **Дутка І.І.** Підходи визначення культурної цінності пам'яток при їх грошовій оцінці. Святогірський альманах 2006. Збірник наукових праць. КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську». Донецьк. Журнал «Донбас», ТЗОВ «РА «Ваш імідж», 2006. – 162 с.

3. **Мацюк О.Я.** Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. – Львів: Центр Європи, 2008. – 192с., видання 2-е виправлене та доповнене.
4. **Оконченко. І., Оконченко. О. Жовква.** Укріплення // Незалежний культурологічний часопис ”ї”. Галичина – країна міст. №36, 2005. www.ji.lviv.ua/searchFrameset.htm.
5. **Палков Т.** Замки Львівщини – історія та легенди. Путівник. - Л.: “Ладекс”, 2007. - 64 с.
6. **Пашко. В.** Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. // Каталог-інформатор. - Львів, 2008.
7. **Постанова Кабінету Міністрів України** від 21 листопада 2007р. №1338 “Про внесення змін до Переліку об’єктів права державної власності, які можуть надаватися в концесію”.
8. **Пустиннікова. І.** Рихтенський замок звели п’ятсот років тому // Газета “Gazeta.ua” від 20.10.2007 №475. www.gazeta.ua.
9. **Фесенко Н.С.** Структура органів управління культурою Франції та Великобританії: порівняльний аналіз // Актуальні проблеми державного управління. Збірник наукових праць №2 (25) – 2 частина. – Харків: Видавництво ХарПІ НАДУ «Магістр», 2005.- 88 с.
10. **Шах. С.** Львів – місто моєї молодості. (Спомин присвячений Тіням забутих Львов’ян) — Мюнхен, 1955. www.ji.lviv.ua/n36texts/36-zmist.htm.

Золота Підкова

Іл. 1. Туристичний маршрут по пам'ятках оборонного будівництва „Золота Підкова”

Іл. 2. Фронтальна сторона замку.

**Иван Григорьевич Иловайский – основоположник
предпринимательских традиций в Донбассе**

Переломным моментом в истории Украины стал период второй половины XIX – начала XX вв., который проходил под знаком обновления всей общественно-экономической жизни. Реформы Александра II устранили наибольшие препятствия для вольного развития капитализма, освободили из-под ярма крепостного права общественную энергию и стимулировали развитие общественных отношений. Экономическая модернизация общества, которая завершилась в основных чертах в конце XIX в. с утверждением фабрично-заводской промышленности, принесла значительные социальные изменения в структуре населения Украины.

В эпоху утверждения рыночных отношений на передний план выходят предприниматели, наемные работники и интеллигенция. В процессе индустриального развития нарождался и укреплялся круг предпринимателей, которые были выходцами из различных общественных слоев, в том числе помещиков-землевладельцев.

С сер. XIX в. хозяйства крупных помещичьих экономий, которые подчинялись рыночным законам, стали не только влиять, но и определять экономическое положение на территории Украины. Они стали основой крупной промышленности и рыночного сельского хозяйства. Кроме крепкой экономической основы в виде огромных землевладений, помещичьи хозяйства получали поддержку со стороны правительства через дворянский банк, который в случае необходимости на льготных условиях мог кредитовать помещика. Высшие государственные должности также сосредотачивались в руках дворян-землевладельцев, которые ближе стояли к императорскому двору и имели возможность влиять на политику правительства, получать ценную информацию экономического характера. Это ставило дворянское сословие в несомненно лучшее положение по сравнению с другими сословиями в условиях развития предпринимательской деятельности.

Таким образом, лучшие условия для развития промышленности сложились именно у крупных землевладельцев, одним из которых был Иван Григорьевич Иловайский – есаул Войска Донского, обладавший значительными земельными наделами в Миусского округе Области Войска Донского. [6].

Из биографии И.Г.Иловайского известно, что родился он в сентябре 1831 г., закончил школу гвардейских прапорщиков и кавалерийских юнкеров. Получил чин корнета 13 июня 1848 г. в Лейб-Гвардейском Атаманском полку. С 8 апреля 1851 г. – поручик. 28 мая 1855 г. был переведен в полк Ульянова № 42. Участник войны 1853-1856 гг. в боях за Крым и Севастополь. За отличие в военном деле 4 октября 1855 г. был награжден чином есаула. Был женат на Яновой Екатерине Васильевне [8].

И.Г. Иловайский в начале своей деятельности мало чем отличался от остальных помещиков. Вместе с тем, он уже тогда начал проявлять интерес к развитию тех отраслей промышленности, которые ориентировались на обработку сельхозпродукции. И.Г. Иловайский инвестировал свои капиталы в винокурное, мукомольное, масленичное производства, укрепляя связи между традиционным сельским хозяйством и предпринимательством в обрабатывающей промышленности.

Уроженец с. Зуевка, Дмитрий Васильевич Попов, подмастер у портного в имении Иловайских, вспоминал: «Иван Григорьевич Иловайский считался и помещиком, и промышленником. Владел землей, разводил племенных лошадей-скакунов на своем конном заводе в Зуевке, имел 16 тыс. овец, рогатый скот, самый разнообразный сельскохозяйственный инвентарь, сеял разные культуры» [17].

Находясь в центре крупного аграрного региона, где капиталистические отношения постепенно утверждались в сельскохозяйственном секторе, И.Г. Иловайский в 1866 г. основывает первый механический завод в слободе Зуевка [12, 18]. Завод сначала специализировался на ремонте шахтного оборудования, а позднее перешел на изготовление паровых машин и горнопромышленного оснащения. Этот шаг предпринимателя Иловайского оказался успешным. Спрос на его продукцию постоянно рос и требовал расширения производства. Если в период основания на заводе насчитывалось 46-50 работников, то в 1875 г. количество работников на его предприятии выросло до 335 человек, а продукции было изготовлено на 14 тыс. рублей [14, 114]. Механический завод в Зуевке стал основой для современного Макеевского механического завода.

Между тем настоящий предпринимательский талант и деловую хватку И.Г.Иловайский проявил в организации горного дела. К разработке угля на собственных землях он приступил еще в дореформенный период. Имея 3632 десятины земли, в недрах которой были обнаружены 6 крупных пластов каменного угля, Иловайский построил 4 шахты, назвав их именами своих детей – «София», «Сергей», «Иван» и «Мария». Несмотря на примитивные методы разведки в 60-70-х гг. XIX в. на землях Иловайского были выявлены

значительные ресурсы коксующихся углей. Наиболее перспективными в разработке считались: Владимировский, Берестовский, Алмазный и Нижнемарьяинский пласты. [3, 223].

В период 60-70-х гг. Иван Григорьевич Иловайский расширяет количество шахт до семи, объединяя их в Макеевский каменноугольный рудник. В начале своего существования рудник не отличался количеством и качеством добываемого угля. Невысоким было и техническое оснащение производства. Так, в 1868 г. выработка угля составила всего 37504 пуда [11, 37]. Однако вскоре, благодаря техническому перевооружению и расширению, Макеевский рудник стал одним из самых крупных горнодобывающих предприятий в Донбассе.

В 1874 г. И.Г. Иловайский закупает в Великобритании 3 паровых машины и начинает техническую реконструкцию рудника. Дополнительно строит и запускает в эксплуатацию еще одну шахту. Таким образом, Иловайский становится в числе первых предпринимателей в России, который оборудовал паровыми машинами и другими современными средствами механизации шахты своего рудника [16].

Естественно, что расширение рудника и его техническая реконструкция требовали значительных капитальных затрат. Оборотного капитала и кредитных ресурсов не хватало. В этих условиях И.Г. Иловайский, уже окончательно ставший на путь крупного предпринимательства, решил продать свои земельные владения и получить необходимые средства для реконструкции рудника. Об этом свидетельствует катастрофически быстрое уменьшение земельных владений Иловайского. Если в 1879 г. дворянин-промышленник обладал 10 тыс. десятинами пахотной земли, то в конце столетия в пользовании осталось всего 173 десятины земли [10, 123]. Продажа такого количества земли в условиях непрерывного роста цен на нее позволила Иловайскому обеспечить финансами коренные преобразования на руднике.

Техническая реконструкция рудника в соединении с жесткой эксплуатацией горняков позволили предпринимателю не только быстро увеличить выработку угля, но и расширить его ассортимент: на шахтах начали вырабатывать кокс. Уже в 1874 г. Иловайский получил заказ на поставку 50 тыс. пудов кокса по 70 коп. за пуд Пермскому пушечному заводу [9, 28]. Это был первый случай транспортировки донецкого угля на достаточно далекое расстояние. В начале 80-х гг. на рудниках Иловайского каждый год добывали 4,3 млн. пудов угля [1, 78].

Следует отметить тот факт, что на Всероссийской промышленно-хозяйственной выставке в Москве в 1882 г. в горнозаводском деле рудник Иловайского был представлен как один из наилучших в России. На выставке отмечалось, что макеевский уголь

известен всему Югу. В виду своей доброкачественности, а также в силу географического расположения рудник не имел конкурентов среди других шахтовладельцев в портах Азовского моря. Таким образом, к началу 80-х гг. XIX в. Иван Григорьевич навсегда распрощался со статусом богатого помещика и перешел в разряд крупных горнопромышленников России.

В период «каменноугольной лихорадки» в Донбассе Иловайский инвестирует свои средства и в строительство железной дороги. Благодаря его деятельности, были построены подъездные пути от станции Ясиноватая до Макеевского рудника протяженностью 12 верст, а также Макеевская железнодорожная ветка протяженностью 14,5 верст. Это дало возможность Иловайскому соединить свои рудники с Курско-Харьковско-Азовской и Екатерининской железными дорогами. Строительство железнодорожных путей Иловайским стимулировало дальнейшее развитие промышленности всего Донецкого региона. [13].

Примеру И.Г.Иловайского последовали другие предприниматели Донбасса. На протяжении нескольких лет многими горнопромышленными обществами и некоторыми крупными горнопромышленниками были построены подъездные пути к их рудникам. К концу 1886 г. в Донецком бассейне насчитывалось уже 5 подъездных путей общей протяженностью 58 верст. [11, 39]. Разветвленная железнодорожная инфраструктура дала возможность прорваться донецкому углю на широкий потребительский рынок.

Уже в конце 70-х гг. И.Г.Иловайский был хорошо известен как крупный шахтовладелец в Донбассе, его предприятия считались образцовыми на Юге России. Неудивительно, что именно он оказался среди 5 инициаторов (генерал Попов, П.Н.Горлов, И.Г.Иловайский, А.А.Ауэрбах, Шейрман) совещания, на котором родилась идея создания съезда горнопромышленников Юга России. [9, 28]. Известный деятель московских торгово-промышленных кругов П. Бурненкин писал, что первой по времени, а поэтому и по значению, была организация горнопромышленников Юга России, важная роль в организации которой принадлежала И.Г.Иловайскому.

Помимо участия в съездах горнопромышленников, в 1878 г. вместе с харьковским купцом 1-ой гильдии Алчевским Иловайский создает Донецкое горнопромышленное общество. Через год они основывают Алексеевское горнопромышленное общество, которое владело богатейшими рудниками в Донбассе. Обществу принадлежали Каменский, Орловский, Чистяковско-Леоновский, Рудиково-Юрьевский, Александровский, Павловский, Кальмиусо-Богодуховский, Картушанский, Креминский рудники, которые занимали 40 тыс. десятин земли, коксовые фабрики, железнодорожные ветви. Основной

капитал насчитывал 5 млн. рублей, а весь - 15,9 млн. рублей. Дивиденды составили - 14% [7, 53].

В 1880 г. И.Г. Иловайский развивает инфраструктуру на морском побережье, строит эстакаду в Таганрогском порту. Известен И.Г. Иловайский также и своей меценатской деятельностью. Он основал и инспектировал приходские школы и училища в Миусском округе. В Макеевке им было основано 42 приходские школы, в Зуевке – 67 приходских училища. Учебные заведения обеспечивались книгами и брошюрами. Благодаря его попечительству, учителя получали единовременные денежные выплаты. Против эпидемий, благодаря Иловайскому, было привито 90 детей. Для обеспечения продуктами было построено 6 магазинов, за которыми закреплено 1763 крестьян [15].

К 1882 г. И. Г. Иловайский стал крупным предпринимателем и акционером не только в горнопромышленной области. Кроме ремонтно-механического завода, он построил крупный винокурный завод, продукция которого пользовалась спросом в Донбассе, особенно в новых поселениях вблизи шахт и заводов. Иловайскому принадлежал в Зуевке конный завод, где разводили чистокровных английских породистых верховых лошадей [2, 59].

Предпринимательская деятельность Иловайского оборвалась скоропостижной смертью в августе 1883 года, о чем свидетельствуют документы Ростовского исторического архива [4,1]. Предпринимательская деятельность сер. 80-90-х гг. XIX в., приписывается ему некоторыми исследователями безосновательно, вследствие незнания точной даты смерти. На самом деле, после 1883 г. заслуги в развитии предприятий Иловайских следует отнести к деятельности его сына, Дмитрия Ивановича. О нем как о предпринимателе в отечественной историографии практически не упоминается.

Таким образом, благодаря данным Ростовского архива, можно разграничить во времени деятельность названных выше предпринимателей Иловайских и их вклад в развитие промышленности Донбасса и Юга России в целом.

Материалы Ростовского архива также раскрывают некоторые черты личности И.Г.Иловайского не только как предпринимателя, но и как человека. В документе датированном 1883 годом под наименованием «Свидетельство Миусского предводителя дворянства о наследниках умершего Ивана Григорьевича Иловайского...» зафиксирован список наследников умершего предпринимателя – жена Екатерина Васильевна Иловайская, сыновья, горный инженер Дмитрий, хорунжий Сергей и воспитанник Пажеского корпуса Владимир и малолетний Давид, дочери Софья, Наталья, Зинаида [5]. Здесь же

содержатся свидетельства, характеризующие И. Г. Иловайского как весьма уважаемого человека среди всех слоев населения. Ему доверялись значительные суммы кредитов во многих банках России, которые использовались не только для расширения производства, строительства заводов, шахт, железных дорог но и для обустройства городов и др. После смерти промышленника большинство неуплаченных кредитов было упразднено, в иных случаях – продлен срок их выплаты наследниками на несколько месяцев.

Иван Григорьевич был похоронен на территории Святогорского Успенского монастыря в Изюмском уезде Харьковской губернии, возле храма пр. Антония и Феодосия Печерских в родовой усыпальнице Иловайских. Рядом с ним упокоились другие известные представители этой династии, среди которых его отец, генерал Григорий Дмитриевич Иловайский, и мать – Марфа Аркадьевна Иловайская [18].

Таким образом И. Г. Иловайский прошел поэтапный жизненный путь от обычного помещика до крупного промышленника. Его можно назвать предпринимателем первой волны. В период зарождения предпринимательства в Донбассе он смог за короткий промежуток времени вывести свои предприятия на передовые позиции. Это способствовало тому, что крупные иностранные капиталисты стали активно инвестировать средства в экономику Донецкого каменноугольного бассейна. Иловайский заложил основы экономического благосостояния семейного дела, создал многоотраслевую инфраструктуру предприятий, которая дала возможность не только получать стойкие доходы, но систематически обновлять производство, развивать социальную сферу, повышать образовательный и культурный уровень населения.

Литература

1. **Бакулев Г.Д.** Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Госполитиздат, 1955.
2. **Бикмулина И.В.** Род Иловайских // Летопись Донбасса: краеведческий сборник. – Вып. 4-5. – Донецк, 1997.
3. **Бовыкин В.И., Куприянова Л.В.** История предпринимательства в России. – Кн.2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999.

4. Государственный архив Ростовской области. – «Рапорт наказному атаману Войска Донского от заседателя Дикового». – ф. 46, оп. 1, д. 2640, л. 1.
5. Государственный архив Ростовской области. – «Свидетельство Миусского предводителя дворянства о наследниках умершего Ивана Григорьевича Иловайского. Единственные наследники – жена, Екатерина Васильевна Иловайская, сыновья, горный инженер Дмитрий, хорунжий Сергей и воспитанник Пажеского корпуса Владимир и малолетний Давид; дочери – Софья, Наталья, Зинаида». – ф. 410, оп. 4, д. 32, подл. № 36, 37, 1883, л. 7.
6. История городов и сел УССР. Донецкая область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии АН СССР, 1978.
7. **Коробков В.М.** Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. – Харьков, 1901.
8. **Корягин С. В.** Иловайские. Серия «Генеалогия и семейная история Донского казачества». – Вып. 17. – М., 2001.
9. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1992.
10. **Лазанська Т.І.** Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999.
11. **Ляшенко В.Г.** История предпринимательства: Учебное пособие // Очерки истории частного предпринимательства в Донбассе. 1861-1917 гг. – Вып. 1. – Донецк: ДОУ, 1994. – 44 с.
12. **Ляшенко В.Г.** Предприниматель Иван Григорьевич Иловайский [II половина XIX в. (Шахтовладелец, промышленник)] // Летопись Донбасса: краеведческий сборник. – Вып. 2. – Донецк, 1994.
13. **Нестерцова С, Нестерцов В.** Капиталист казацкого рода // Негоциант. – 2004. – № 4 (390).
14. **Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В.** Деловая элита Донбасса XIX-XX вв.: Монография. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2007.
15. Сборник Миусского окружного земства, ст. Новониколаевская, 1880.
16. **Сидоренко Е.** Предприниматель казацкого рода // Харцызские вести. – 2001. – №5.
17. **Татарчук И. А.** Воспоминание Попкова Д. В., уроженца с. Зуевки // Архив музея истории г. Харцызска.
18. **Шамрай А.В., Дедов В.Н.** Родовая усыпальница Иловайских в Свято-Успенской Лавре // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції м Святогірськ. – Слов'янськ, Печатный двор, 2005.

**Медальйони і дукачі XVIII та XIX ст.
з фондів Державного історико-архітектурного заповідника
у м. Святогірську.**

Серед багаточисленних музейних експонатів, що відтворюють історію та духовне життя населення Слобідської України XVIII- XIX ст., окремою групою виділяються медальйони, образки та дукачі.

Нагрудні образки – медальйони, дукачі мають подвійне значення. З одного боку це жіночі прикраси, як правило, з зображенням імператорських осіб XVIII – XIX ст. Ця група медальйонів частіше виконувалась з дорогоцінних металів, прикрашалась коштовним камінням. За цією групою медальйонів – прикрас закріпилася назва дукачі.

Інше група медальйонів – образки з зображенням святих, чудотворних ікон, які частіше виготовлялись з мідних сплавів і призначалися перш за все для прочан, що відвідують «Святі місця». Ці образки, як і Хрест, пов'язані з життям кожного християнина. Молитовний образ, в котрому, як в малій частці, міститься вся повнота духовної сили та благодатної допомоги всієї Церкви, супроводжує віруючого в храмі і дома, в усіх трудах во славу Божию, в подорожі, в війнах за свободу Вітчизни та недоторканість Віри. Від перших осередків християнства на нашій землі до наших днів мистецтво виготовлення невеликих нагрудних ікон та образків пройшло більш чим 1000 – річний шлях розвитку. Іконна дрібна пластика умістила в себе всю різноманітність ювелірної техніки - художнього лиття, чеканки, гравірування по металу, різьби по камінню, кістці, дереву, перламутру. Останнім часом цій групі рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури присвячені окремі статті, каталоги музейних закладів України [2, 48-49; 3].

В фондах історико-архітектурного заповідника налічується шість предметів витвору нагрудних образків та дукачів з зображенням імператорських осіб, чудотворних ікон, святих покровителів.

Прикладом виробу староруської дрібної пластики із каменю є унікальний медальйон-іконка «Святий Микола та сім сплячих отроків Ефеських» XIII-XIV ст. [7, 67-70. Іл.1].

Предметом цієї роботи є образки - медальйони, дукачі к. XVIII ст. – XIX ст., що відносяться до часу, коли Святогірський монастир був вже відомий на теренах України та Росії і набув широкої слави серед прочан.

1. Образок – медальйон з зображенням Святогірської ікони Божої Матері та Святогірської ікони Святого Миколая Чудотворця. [Лл.2, 3]

Образок датується XIX ст. Виготовлений з мідного сплаву, штамповка. Висота 4 см, ширина 3 см, товщина 0,1 см.

Образок - медальйон XIX ст. овальної форми, наверху втрачене. На лицевому боці поясне зображення Святогірської ікони Божої Матері [Лл. 2]. Ікона відноситься до типу «Одигітрія». Права рука Богородиці вказує на Богомладенця Христа, возсідаючого на лівій руці. Сам Младенець Ісус тримає в лівій руці свиток. Навкруги голів Богородиці та Богомладенця німби. По верхньому краю медальйона надпис «ИЗОБР. БОЖІСІЙ МАТЕРИ СВЯТОГОРС. МОНАСТ.» («изображение Божией Матери Святогорского монастыря»). На зворотному боці: поясне зображення Святителя Миколи Мірлікійського Чудотворця [Лл. 3]. Свт. Микола зображений в єпископському вбранні без митри з Євангелієм в лівій руці. Правиця - в благословляючому жесті. Навкруги голови Святителя німб, по верхньому краю медальйона надпис «ИЗОБР. СВ. НИКОЛАЯ ЧУД. СВЯТОГОРС. МОНАСТ.» («Изображение Святителя Николая Чудотворца Святогорского монастыря»).

Зображення на аверсі та реверсі цього медальйону досить точно відображають канони зображення двох особливо шанованих серед віруючих ікон Святогірського монастиря. На час створення медальйону ікона Святогірської Божої Матері та ікона Святителя Миколи Мірлікійського зі Святогірського монастиря вважалися чудотворними і мали розповсюдження через списки. За повідомленнями історичних джерел та літератури Святогірська ікона Свт. Миколи Чудотворця є найдавнішою іконою Святогірського монастиря, відомою за часів печерного періоду існування обителі в XVII ст.

В XVIII ст. Святогірський монастир досить швидко розбудовується, але подальший його розвиток був перерваний закриттям обителі в 1787 році згідно з Маніфестом імператриці Катерини II про секуляризацію церковних і монастирських володінь. Після закриття монастиря Успенський собор XVIII ст. було перетворено в приходську церкву, в котрій залишили необхідний церковний утвір. Серед інших ікон, що були залишені в Успенському соборі, джерела називають ікони Святителя Миколая та Святогірської Божої Матері.

Найдавніший з образів Святогірської ікони Божої Матері вважався написаним в XVIII ст.. Один з авторів XIX ст. по історії Святогірського монастиря XIX ст. Григорій Кулжинський підкреслював в своєму дослідженні: «Святогорская Успенская общежительная пустынь Харьковской в епархии»: *«эта икона одна из немногих, которые уцелели от общего разграбления монастыря, последовавшего 29*

августа 1787 г. и, которая издревле считается чудотворною. Некоторые жители гор. Славянска получили от нее исцеление... в настоящее время эта икона помещена в иконостасе трапезной церкви «наместною»[5, 83-84]. На жаль, місце знаходження оригіналу цієї ікони після закриття Святогірського монастиря в 1922 році залишається невідомим. Разом з тим, списки цієї ікони, що залишилися в літографічних зображеннях ХІХ ст., та деякі копії на дереві дозволяють ідентифікувати зображення образу Святогірської Божої Матері на медальйоні як зображення з першого найдревнішого списку цієї ікони [Лл. 4]. Іконографія цього списку має відмінність від списку ХІХ ст. цієї ікони в зображенні Богомладенця. В оригіналі ікони немовля Ісус тримав в лівій руці свиток. Саме такий варіант іконографії образу відтворено на медальйоні. Список чудотворної ікони Святогірської Божої Матері ХІХ ст., який зберігся до цього часу і вшановується зараз в Свято-Успенській Святогірській Лаврі, має іншу іконографію в зображенні немовля Ісуса. В лівій руці він тримає скіпетр.

Таким чином, медальйон з зображенням образу Святогірської ікони Божої Матері є ще одним свідченням шанування цього образу в ХІХ ст. серед тисяч прочан і розповсюдження його в вигляді образків – медальйонів, які виготовлялися значними тиражами в технології штампу на металі.

Не менш відома легенда про образ Святогірської ікони свт. Миколая Мирлікійського. За свідченням того ж автора, Г. Кулжинського: *«Чудотворный этот образ Святителя Божия обретен в древности иноками на меловом столбе в той пещере, где потом был первый храм обители во имя Св. Предтечи и Крестителя Господня Иоанна. По просьбе богомольцев, поднимают и несут икону на скалу, где в Николаевской церкви читается затем Акафист Св. Николаю. И на скалу и обратно шествие сопровождается молебным пением Св. Николаю»* [5, 85].

З цієї ікони в ХІХ ст. писали різноманітні варіанти копій та зображень. В фондах Святогірського історико-архітектурного заповідника є два невеликих списки цієї ікони, які відрізняються один від іншого за іконографією, але обидва зображують крейдяну скелю, де в печері сталося чудо явлення цього образу. Іконографію оригіналу ікони досить складно відтворити в зв'язку з втратою свідчень про місце знаходження і збереженість ікони після закриття монастиря в 1922 році. В цих умовах актуальним стає опис ікони мистецтвознавцями, які працювали над створенням Каталогу церковних старожитностей ХІІ Археологічного з'їзду в Харкові на початку ХХ ст. За цим каталогом: *«Икона Св. Николай по преданию древнейшая икона, найденная на меловом столбе Святых Гор. Была в приходском храме и по закрытию монастыря. Писана на дереве в выемке. Весьма плохой сохранности,*

при реставрації изменена рука благословляюча і права частина лиця, так що затронут правий оч. Небольшая голова, небольшая округлая борода, щечки красные, равно красный цвет вверху и внизу глаз и лба, так что лицо все в красном тоне. Вместо нимба - небольшой коричневый ореол вокруг головы. Одежда мутного цвета. Перемазано все. По сторонам головы св. Николая во весь рост Христос и Богородица. Поверхностного письма, скорее в виде абриса. Икона эта своим небрежным письмом показывает, что она назначена была для шаты, на которой была разделена во всех деталях одежда свт. Николая, Христа и Богородицы. Все внимание было сосредоточено на одном лице, которое теперь сильно повреждено. Письмо не северное, а южное, XVIII ст., таков и тип Святителя. 32 x 27 см. Сама икона в вырезке 23x20 см. Икона в шате. По бордюру прекрасная финишь с 4-х сторон обрезанная и обитая»[3, 34-35]. Приведеному опису ікони більш - менш відповідає літографічне зображення свт. Миколая ХІХ ст. на підставі якого зараз тиражуються і розповсюджуються списки Святогірської чудотворної ікони свт. Миколая Святогірською Свято-Успенською Лаврою [Лл. 5].

Додатковим джерелом по іконографії оригіналу образу є медальйон з зображенням свт. Миколая з фондів історико-архітектурного заповідника [Лл. 3]. Не має сумніву, що цей образ був в ХІХ ст. не менш шанований ніж образ Святогірської Божої Матері. В зв'язку з цим, замовлення на створення медальйону - образка об'єднало ці дві чудотворні ікони в одному медальйоні.

2.Образок - медальйон з зображенням святителя Тихона Задонського. [Лл. 6, 7]

Образок датується ХІХ ст. Виготовлений з мідного сплаву, штамповка, круглої форми, діаметр 3 см., товщина 0,1 см. Вушко для кріплення втрачене. На лицевому боці поясне зображення святителя Тихона Задонського в єпископському вбранні [Лл.6]. Ліва рука в благословляючому жесті, в правиці - посох. По верхньому краю медальйона надпис «СВТ. ТИХОНЪ. ЗАДОНСКИЙ» («святитель Тихон Задонський»). На зворотному боці надпис «СВТАЪ ТИХОНЪ ЗАДОНСКИЙ ЧУДОТВОРЕЦЬ.» [Лл.7] («святитель Тихон Задонський Чудотворец»). Надпис затертий, можливо в наслідок тривалого ношення.

Зображення свт. Тихона Задонського мало розповсюдження в Святих Горах не випадково. Один з престолів головного храму монастиря – Успенського собору був присвячений на честь свт. Тихона Задонського разом зі святителями Дмитром Ростовським та Митрофаном Воронізьким. Цей престол знаходився ліворуч від центрального престолу на честь Успіня Пресвятої Богородиці.

Освячення престолу на честь трьох святих Тихона, Дмитра та Митрофана відбулося 9 серпня 1869 р.

В XIX ст. серед церковного начиння Успенського Собору були ікони свт. Тихона Задонського. Особливо шанована була ікона святих Тихона Задонського, що привнесена в дар обителі від імператриці Марії Олександрівни. За свідченням Г. Кулжинського ця ікона була писана в Троїце - Сергієвій Лаврі і знаходилась в іконостасі Успенського собору [5, 85]. Таким чином образ святих Тихона Задонського набув всебічного шанування і розповсюджувався в різних формах серед прочан в Святих Горах. Свідченням цього є відтворена в медальйоні іконографія образу святих Тихона.

3. Образок – медальйон з зображенням образу Кисво – Печерської ікони Божої Матері і святої великомучениці Варвари [Лл. 8, 9].

Образок датується XIX ст. Виготовлений зі срібла, штамповка. Образок овальної форми. Висота 3 см (разом з наверхами), ширина 2,3 см, товщина 0,1 см. Збереглося вушко для ланцюжка.

На лицевому боці зображення Богородиці в іконографії образу Печерської – Нерукотворної [1, 273-274; Лл. 8]. Таку назву ця ікона отримала в зв'язку з дивом явлення в Успенському соборі Києво – Печерської Лаври. На цій іконі Богородиця зображена на троні з короною на голові. Руки покладені на колінопреклонених преподобних Антонія і Феодосія Печерських. На колінах Богородиці тримає немовля Ісуса Христа, який обома руками благословляє преподобних. По обидва боки трону зображені два ангели, які в руках тримають зеркало. Навкруги глав Богородиці, Немовля Ісуса, Ангелів німби. По колу образка надпис «ПРЕСВЯТЫЯ БОГОРОДИЦА + ОБРАЗЪ КИЕВО-ПЕЧЕРСКІЯ» («Пресвятая Богородица образ Киево – Печерская»).

На зворотному боці медальйону зображення святої великомучениці Варвари в проміннях [Лл. 9]. Ліворуч образу зображена башта. Обома руками свята тримає хрест. По колу медальйону надпис «ОБРАЗЪ СВЯТОЙ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ВАРВАРЫ +» («Образ святої великомучениці Варвари»).

Зображення на лицевому та зворотному боці затерті, можливо внаслідок тривалого ношення або невдалого чищення.

Зображення на медальйоні (як лицевому так і на зворотному боці) мають безпосередній зв'язок з храмами та престоломи на честь святих, зображених на медальйоні [Лл. 8, 9].

В 1846 р. в ім'я преподобних Києво – Печерських Антонія і Феодосія було освячено один з печерних храмів XVII ст. Біля цього храму в середині XIX ст. були засновані фамільні усипальниці відомих князівських, графських родин. Це надавало ще більшого попиту серед

прочан на образки з зображенням Києво – Печерської Божої Матері та преподобних Антонія та Феодосія.

На честь святої великомучениці Варвари та мучениці Тетяни в Святогірському Успенському монастирі було освячено 13 вересня 1868 правий престол Успенського Собору. Дуже шанувалися в Святих Горах ікона св. Варвари. Цей образ був принесений в дар Т.Б. Потьомкіною, володаркою Святогірського маєтку, за клопотанням якої був вдруге відкритий Святогірський монастир в 1844 р. За свідченням Г. Кулжинського ця ікона мала частки мощей св. великомучениці Варвари: *«Ікона св.в.-м. Варвары и м. Татианы, с частицами мощей св. в.-м. Варвары, получена Т.Б. Потемкиной от А.Н. Муравьева и ею же пожертвована в соборный храм обители, где и находится в правом пределе»* [5, 86].

4. Медальйон-дукач з зображенням Катерини II та святої мучениці Параскеви П'ятниці [Лл. 10, 11].

Медальйон – дукач датується к. XVIII- початком XIX ст.. Виготовлений з мідного сплаву. Штамповка. Медальйон має круглу форму, діаметр 5 см, товщина 0,2 см, наверх втрачене.

На лицевому боці, на прикрашеному рослинним орнаментом полі, погрудне профільне зображення російської імператриці Катерини II [Лл. 10]. Коло медальйона прикрашене подвійною шнуроподібною рамкою.

На зворотному боці поясне зображення святої мучениці Параскеви П'ятниці [Лл. 11]. В правій руці святої зображено хрест. В лівій - довгий свиток, який прикрашено рослинним орнаментом. В верхній частині зображення святої Параскеви (по обидва боки від німба) надписи, нанесені вже після виготовлення медальйону. Надпис нерозбірливий з втратами. Зображення святої Параскеви має рамку та прикрашено шнуровим орнаментом по колу медальйону . Зображення лица святої мучениці та надписи сильно затерті, можливо в наслідок тривалого ношення.

5. Образок - медальйон з зображенням Каплуновської ікони Божої Матері на честь 200 річчя Полтавської битви. [Лл. 12, 13]

Образок – медальйон виготовлений на поч. XX ст. з мідного сплаву, штамповка. Медальйон овальної форми. Висота 4 см (разом з наверхам), ширина 2,7 см, товщина 0,1 см. Стан збереження задовільний.

Образок – медальйон зроблено на честь ювілейної дати 200 річчя перемоги в Полтавській битві 1709 року. На лицевому боці зображення Каплуновської ікони Божої Матері.[Лл. 12] Богородиця зображена з короною на голові, на правій руці возсідає немовля Ісус Христос, який тримається рукою за Діву Марію. Навкруги глав Богородиці та Ісуса Христа - німби. По обидва боки зображення є літери «MP.», «OY.» («Матір Божа»). По колу образка надпис: «ОБР. КАПЛУНОВСК. Б.М.

НЕБЕСНОЙ СПОПЕШНИЦЫ ПОЛТАВСК. ПОБЕДЫ» («Образ Каплуновской Божьей Матери небесной споспешницы Полтавской победы»).

На зворотному боці медальйону по центру надпис «27 Іюня 1709-1909 г.», нижче зображення хреста та продовження надпису «Господи силь съ нами буди» [Іл.13]. По колу медальйону надпис «ВЪ ПАМЯТЬ 200 ЛѢТІЯ ПОЛТАВСКОЙ ПОБЕДЫ*» («В память 200 - лєтия Полтавской победы»).

На медальйоні відображена іконографія одного з списку чудотворної ікони Казанської Божої Матері, відомого на території Слобідської України з XVII ст. Список зберігався в с. Каплуновка (біля м. Ахтирка) [1, 589-590]. З історії відомо, що перед Полтавською битвою зі шведами цар Петро I наказав носити Каплуновську ікону Божої Матері перед армією і молитися цьому образу за перемогу в битві. Після перемоги над армією Карла XII ікона стала вважатися «скорою помічницею в Полтавській перемозі».

Дослідження вище зазначеної збірки образків –медальйонів показав деякі загальні ознаки та характеристики, які притаманні майже всім медальйонам. Товщина образків і рельєф зображення, як правило, недостатні для збереження цих витворів при довгому ношенні, а тим більше при знаходженні їх в землі. Збереженість на зворотному боці звичайно гірша, ніж на лицевому. Наверща частіше всього робилось у вигляді плоского вушка, тому у більшості медальйонів воно не збереглось. Дослідження архівних та літературних джерел дають підстави для твердження, що всі зразки мідної та срібної пластики мали привізний характер. Свідчень про існування майстерень по їх виготовленню на території Святогірського монастиря відсутні. Разом з тим імовірно, що медальйони-образки з зображенням чудотворних образів та святих, шанованих в Святих Горах виготовлялись на замовлення самого монастиря значним накладом. Піддатливість в обробці, тиражування в засобах виготовлення мідної пластики сприяли її масовому розповсюдженню та існуванню переважно в низових верствах населення: серед селян, торгового люду, міщан. Такі медальйони можливо було придбати в іконній лавці монастиря, про що свідчать сучасники: «*..Но гораздо деятельнее и выгоднее, чем торговля на этом грошовом мужицком базаре, идет коммерция в монастырской лавке, куда мы зашли купить описаний и фотографий Св. Гор, образков и разных деревянных и роговых изделий на память*» [5, 636].

Результатом зібрання та наукового дослідження медальйонів, образків, дукачів стало проведення в 2008 році часткової реекспозиції залу № 4 Історичного музею заповідника за темою «Святі Гори в XVIII – XIX ст.». Окреме місце в експозиції було виділене для експонування

зібрання образків – медальйонів. Це не тільки поліпшило привабливість експозиції, але й підвищило її наукову та культурну цінність.

Література

1. **Богоматір:** Повне ілюстроване описання Її земного життя та присвячених Її імені чудотворних ікон: [У 2 ч.] Під ред. Є. Поселянина.- Репринт. Вид.- К.: Мистецтво, 1994, [Ч.І].-400 с., [Ч.ІІ].-416с.
2. **Бондаренко Н.** Дукати і дукачі // Українська культура. 2007. №8.,с. 48-49.
3. **Дєдов В.М.** Святогірська Свято-Успенська лавра. – К.:Техніка, 2005, 152 с.
- 4.**Колекція дукачів** Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Каталог.- Переяслав – Хмельницький, 2006 р. - 32 с.
5. **Кулжинский Г.** Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии.- Харьков: тип. Окружного штаба, 1884.- 118 с.
6. **Марков Е.** Святые Горы. Поездка по Донцу // Живописная Россия, 1901 г., № 49, с.633-637.
7. **Шамрай А.В.** Каменная иконка с Царина городища //Материалы исследований, реставрации и использования памятников истории и культуры (к 15 –летию основания заповедника). Научно-практический семинар - Славяногорск, СГИАЗ, 1995, с.67-70.

Іл. 1.
Ікона «Св. Микола та сім
сплячих отроків Ефеських». XIII-XIV ст.

Іл. 2.
Образок – медальйон
з зображенням Святогірської
ікони Божої Матері та
Святогірської ікони.
Святого Миколая. XIX ст.
Лицевий бік.

Іл. 3.
Образок - медальйон
з зображенням Святогірської
ікони Божої Матері та
Святогірської ікони
Святого Миколая. XIX ст.
Зворотний бік.

Іл. 4.

Іконографія Святогірської ікони
Божої Матері XVIII ст.
(з літографії XIX ст.)

Іл. 5.

Іконографія Святогірської
ікони Святого Миколая
Чудотворця XVII - XVIII ст.
(з літографії XIX ст.)

Іл. 6.

Образок - медальйон
з зображенням святителя Тихона
Задонського. XIX ст.
Лицевий бік.

Іл. 7.

Образок – медальйон
з зображенням святителя Тихона
Задонського. XIX ст.
Зворотний бік.

Пл. 8.
Образок-медальйон
з зображенням ікони
Києво-Печерської
Божої Матері та
Святої Великомучениці
Варвари. XIX ст.
Лицевий бік.

Пл. 9.
Образок - медальйон
з зображенням ікони
Києво-Печерської
Божої Матері та
Святої Великомучениці
Варвари. XIX ст.
Зворотний бік.

Пл. 10.
Медальйон - дукач з зображенням
імператриці Катерини II та Святої
мучениці Параскеви П'ятниці.
кінець XVIII – поч. XIX ст.
Лицевий бік.

Пл. 11.
Медальйон – дукач з зображенням
імператриці Катерини II та Святої
мучениці Параскеви П'ятниці.
кінець XVIII - поч. XIX ст.
Зворотний бік.

Лл. 12.
Образок-медальон з
зображенням Каплуновської
ікони Божої Матері.
Поч. ХХ ст.
Зворотний бік.

Лл. 13.
Образок-медальон з
зображенням Каплуновської
ікони Божої Матері.
Поч. ХХ ст.
Лицевий бік.

Умови життя та побут святогірського чернецтва в XVII ст.

Мета статті – дослідити умови життя святогірського чернецтва XVII ст., особливості улаштування побуту печерного монастиря в Святих Горах та види господарської діяльності на підставі відомих архівних джерел, матеріалів археологічних досліджень кін. XX ст. та наукової реконструкції печерного комплексу Святогірського монастиря кін. XVII ст.

В статті розглядається також питання музеєфікації предметів археології XVII - XVIII ст., пов'язаних з чернечим господарством та побутом печерного монастиря.

«На рубежі XV – XVI ст. середня течія Сіверського Дінця стає природною межею між Великим князівством Московським і щойно створеним на руїнах Золотої Орди Кримським ханством. Відтоді лівий бік Дінця в російських джерелах часто називається «московським», згодом «російським», а правий – «кримським» [21, 6].

За *«розписом»* Донецьких сторож 1571 р. - на лівому (російському) березі Дінця, *«против Святых Гор»* стоїть *«5-я сторожа – Святогорская»* [22, 64]. Сама ж назва *Святі Гори* відома з 1526 р. [2, 8]. Розташування проти Святих Гір 5-ї Донецької сторожі Російської держави – не випадковість. В XVI ст. тут знаходились важливі шляхи та переправи на кримську сторону, зокрема: Торський шлях, «Малый перевоз» та «Великий перевоз» [2, 8; 22, 11]. Ці переправи використовували збройні загони кримських татар та ногайців під час вторгнення на територію степових окраїн Московської держави, а згодом - Слобідської України.

З XVII ст. в Святих Горах відомий Святогірський (Посольський) «перевоз» на Торські озера, яким володіли ченці Святогірської обителі до сер. 60-х рр. XVII ст. [23, 138].

За архівними документами Святогірська пустинь - чоловічий печерний монастир на р. Сіверський Дінець, на «крымской стороне», - вже існує в 1620 р. [21, 11]. В цьому році ігумен Єфрем з братією отримали царську жалувану грамоту на пожалування обителі хлібом та грішми.

Порубіжне розташування Святогірського православного монастиря XVII ст., його місцезнаходження поруч з важливими шляхами та переправами того часу, а також вигідне розміщення в гірській місцевості, визначили стратегічне значення цієї чернечої общини в справі захисту руських земель від набігів кримських татар та ногайців.

За словами архієпископа Харківського Філарета (Гумілевського): *«...Святые Горы были первым местом, куда прибегали пленники, успевавшие вырваться из рук крымцев, нагайцев и турок. Здесь находили*

они себе покой и отдых, радушие и призор, пищу и одежду. Донцы, утомленные тревожною своею жизнью, также обращались сюда для молитв и отдыха души, хотя их пускали сюда не без осторожности (через грабунки «разбойных черкас» - Н.Ш.). Гонимые Униею, также находили себе покой в Св. горах. С другой стороны, Святыя горы, по близости к Крыму и по природным твердыням своим, были лучшим наблюдательным постом для дозоров за намерениями и движениями крымцев. Потому – то Цари Михаил и Алексей обращали особенное внимание на Святогорскую обитель. По их распоряжению была здесь постоянная военная стража, как для охранения монастыря, так и для наблюдения за татарами» [23, 113 -114].

Характеристики Святогірського печерного монастиря подібного змісту знаходимо у більшості дореволюційних авторів, які звертались до історії Святых Гір: академіка Д.І. Багалія [1, 249 - 250], протоієрея Петра Фоміна [24, 312], харківського губернського секретаря і православного письменника А. Ф. Ковалевського [11, 50], письменника Євгенія Маркова [16, 693 – 694].

Говорячи про Святогірську сторожу XVI - XVII ст., історик Дедов В.М. підкреслює, що вже *«В I пол. XVII в. сторожевая служба в Святых Горах неразрывно связана со Святогорским пещерным монастырем в меловой скале.»* [8, 73].

В 40 –х рр. XVII ст. військова охорона в Святогірській обителі обслуговувалась *«служилыми людьми»* з найближчих міст - новозбудованого Чугуєва та Валуйок [5, 12].

«Слободско – Украинские монастыри, - підкреслює Д.І. Багалій, - играли видную роль в деле заселения и даже обороны края. Первое место между всеми монастырями в Слободской Украине по праву принадлежит Святогорской обители» [5, 16].

Стратегічне розташування Святогірського монастиря XVII ст., постійна військова загроза з боку кримських татар та грабіжницькі напади *«воровских черкас»* позначились на всіх сферах монастирського життя і, безпосередньо, на побуті і трудовій діяльності чернецтва.

Перш за все вони визначили місце проживання ченців - в печерах, висічених в крейдяних і лесових відкладеннях правого берега Дінця. Визначальними є висновки дослідників, що *«Пещерный комплекс Святогорского монастыря имел развитую сеть локальных пунктов по всей гряде Святых Гор вдоль Донца. Наиболее развитым был пещерный комплекс монашеской общины в меловой скале.»* [5, 27]. Та що *«Сама скала стала естественной крепостью, защищавшей ее насельников от внешних врагов. С другой стороны, отсюда, с вершины горы, обозревается «посольский перевоз» через р. Донец и посольская дорога, которой следовали послы турецкого султана, крымского хана,*

московського царя. Дорога проходила по правому березу Донца, мимо Святогорського монастиря.» [8, 73].

Вибір крейдяного бескиду був зумовлений рядом особливостей цього природного утворення: розмірами (висота бескиду в XVII ст. сягала 160 м. від рівня моря та 63 м від його власної основи, а ширина по лінії схід – захід становила 60 м), формою (високі прямовисні стіни), а також тим фактом, що скеля була неприступна з усіх боків.

Стосовно останнього, протоієрей Петро Фомін в історико – археологічному нарисі *«Церковные древности Харьковского края»* свідчить, що крейдяний бескид в стародавні часи відокремлювався від схилів гори Фавор (назва XIX ст.) глибоким проваллям, засипаним в сер. XIX ст. при архімандриті Арсенії [24, 264 - 265].

Дослідники припускають існування печер в Донецькій крейдяній скелі ще в XVI ст., але через відсутність достовірних свідчень, пріоритет перших будівників залишають за святогірськими ченцями I чверті XVII ст. [5, 27; 12, 8].

Тут, в крейдяній тверді, був висічений багатоярусний (4 – 5 поверхів) комплекс для осередку Святогірської чернечої общини. Донецька скеля була перетворена ченцями на справжню фортецю, зовнішній вигляд якої відомий з малюнку 1679 р. (іл. 1). І сьогодні два віцілілі поверхи печер та глибокі вікна – бійниці (іл. 2), свідчать про колишній вигляд печерного монастиря.

Об'ємний макет – реконструкція цієї крейдяної фортеці експонується в історичному музеї Святогірського державного історико – архітектурного заповідника (корп. № 6, III зал). Він відтворює (станом на 1679 р.) втрачену частину крейдяного масиву скелі і розміщені в ній споруди Святогірського печерного монастиря (іл. 3), [4; 18; 26, 293 - 316].

Багатоярусний печерний комплекс крейдяного бескиду та розгалужена мережа інших підземних і печерних споруд Святогір'я могли створюватись мешканцями Успенської пустині не один десяток років. З огляду на це, та враховуючи той факт, що до 70-х рр. XVII ст. більшість настоятелів обителі називались *«строителями»* [23, 111, 115 - 117], слід визнати, що одним із видів трудової діяльності святогірського чернецтва в згадуване століття було будівництво, спрямоване на влаштування обителі як такої. До 70-х рр. XVII ст. – це, переважно, будівництво печерних споруд, а також окремих будівель в місцях монастирських промислів та перевозу.

Ми не знаємо хто в обителі безпосередньо займався будівельною справою - самі ченці, чи до цього залучались і «мирские люди», адже чолобитна архімандрита Іоїля 1679 р. крім *«старцов»* згадує ще й *«мирских работников 10 человек»* [25, 15].

Дослідники вважають, що будівничі XVII ст. при проходженні крейдяного масиву скелі користувались киркою, ширина леза якої

становила 4 – 5 см, а орієнтувалися по напрямку тектонічних тріщин, які йдуть по лінії схід – захід. Останнє підтверджується розташуванням по лінії схід – захід більшості вцілілих печерних ходів та приміщень бескиду [5, 43 – 44; 19, 31].

Святогірські будівничі висікали в крейдяній гірській породі різні за формою, розміром та призначенням печерні споруди. Архітектура споруд визначалась функціональним призначенням. Так, в крейдяній скелі збереглися храми, келії, трапезна, некрополь та ціла система комунікаційних сполучень – печерних ходів, збудованих, як вважають дослідники, в XVII ст. Втрачені приміщення бескиду відомі з історичних джерел [17; 24] та відтворені в макеті скелі (іл. 4). Вони використовувались в печерний період життя Святогірського монастиря для улаштування: кухні, келарні, приміщення для сторожів і полоняників, а в V ярусі печер, гіпотетично, могла бути дзвіниця [4; 26, 303].

Стародавні печери крейдяної скелі (бескид містить також печерні споруди XIX ст.) і макетна реконструкція цього комплексу свідчать про поступовий характер будівельних робіт XVII ст., розмах будівництва в 30 – 60 рр. XVII ст. та планування окремих зон в печерному комплексі.

Що стосується останнього, то в планово – просторовій структурі печер крейдяного бескиду просліджується розподіл приміщень (зонування) за призначенням. Дедов В.М. відмічає, що *«При реконструкції чітко обозначилось (в II ярусі печер – Н.Г.) центральное место древнего храма, от которого симметрично расположены два крупных блока: жилой к востоку и хозяйственный с трапезной – к западу»* [5, 42].

Інфраструктура печер того ж II ярусу - найдавнішого з житлових ярусів скелі (іл. 5), а також інтер'єр вцілілих тут келій (іл. 6) дають нам уявлення про улаштування побуту Святогірської чернечої общини кін. XVII ст.

Так келії крейдяного бескиду були розраховані на 3 – 4 мешканця [24, 277]. А судячи з розмірів трапезної, чернеча трапеза була спільною для всієї общини ченців [17, 97].

Постійна військова загроза з Криму та стратегічне розташування обителі безпосередньо позначились на побуті святогірських ченців. Так протоієрей П. Фомін відмічає, що стародавній господарський вихід назовні з II ярусу печер та вікна розташованої поруч чернечої трапезної виходили до урвища, яке відділяло скелю від гори. Тобто печерна трапезна XVII ст. знаходилась *«в самом сокровенном и защищенном месте»* [24, 272 – 273, 280].

Повністю захищеними від річки (з півночі) були і печерні келії II поверху, оскільки в XVII ст. вікон назовні вони не мали, про що свідчить малюнок 1679 р. (іл.1). Віконні отвори 3 – х келій II ярусу печер, які існують і сьогодні, будуть прорубані після XVII ст.

П. Фомін вказує також на цікаву деталь однієї з цих келій: «В северо – восточном углу келии вверху ясно видно отверстие, теперь заделанное, с поперечными деревянными перекладинами, совершенно непохожее на обычное окно. ... Не могло оно быть и печною дымовою трубою, потому что эта последняя ...проходила через все другия келии. О нем иноки сообщают предание, что это было в древности слуховое окно, по которому изнутри келии приставлялась лестница, по ней поднимались вверх к отверстию и по перекладинам выходили наружу для наблюдения за окрестностями. ...Это сторожевое окно выходит наружу не на плоский отвес скалы, а в узкую и глубокую расщелину между двумя меловыми конусами...» [24, 275].

На сьогодні серед печер крейдяного бескиду збереглося ряд приміщень побутового та господарського призначення: чернечі келії, трапезна, господарські відгалуження печерних ходів (II ярус) та в перехідному коридорі між I і II поверхами, поруч з трапезною, - замураваний хід, де на поч. XX ст. протоіерей Петро Фомін зафіксував стародавній господарський вихід назовні.

З нерухомих предметів облаштування чернечих келій XVII ст. вціліли крейдяні лежанки (іл. 7), які покривались деревом та слугували для чернечого відпочинку і короткого сну, а також невеликий аркоподібний отвір в стіні між двома келіями, де колись знаходилося вогнище для обігріву трьох суміжних житлових приміщень крейдяного бескиду (іл. 8).

Речового матеріалу побутового та господарського призначення в печерах бескиду не збереглося.

XVII століттям історики датують також підземний храм прп. Антонія і Феодосія Печерських [5, 49], який знаходиться на значній відстані від печер скелі - на східній околиці архітектурного ансамблю Святогірського монастиря XVII – XIX ст. На відміну від комплексу печер крейдяного бескиду, ця маленька підземна церква викопана в лесовому відкладенні у підніжжя крейдяного пагорба, на верху якого сьогодні стоїть пам'ятник Артему (Ф.А. Сергєєву).

Під час архітектурно - археологічних досліджень 1992 – 1993 рр. при вході в підземну церкву було виявлено (методом зондування) цеглу XVII ст., аналогічну тій, що використана при будівництві Миколаївської церкви на крейдянному бескиді. Архітекторам вдалося відтворити план вхідного павільйону пам'ятки, зведеного більш як 300 років тому назад (іл. 9).

В 70 – х рр. XVII ст. будівельні роботи в Святих Горах зосереджуються на «подолі» - під скелею на березі Дінця. Тут з'являються перші дерев'яні наземні споруди, відомі з історичних джерел. Це будівництво було зумовлене як вимогами часу, так і умовами самої місцевості. Історик Дєдов В.М. пояснює необхідність розбудови Святогірської обителі кін. XVII ст. появою навколо монастиря міст – фортець (крім вище згадуваних Царевоборисова та Маяк в 1676 р. будується м. Тор),

укріплень Харківського, а згодом Ізюмського слобідських полків, під прикриттям яких з'являються перші українські поселення – слободи. Це, на думку дослідника, «з одного боку, сприяло укріпленню південних кордонів (Російської держави – Н.Ш.) і можливості захисту від нападу зовнішніх ворогів, а з іншого боку – значно збільшило кількість пастви, що духовно окормлялась в Святогірському монастирі» [7, 21].

В чолобитній 1679 р. архимандрита Іоїля визначена ще одна причина будівництва споруд на березі Дінця, в безпосередній близькості до води: *«Святогорский де монастырь место пустынное и водою добре скудное он де, архимандрит с братиею, из реки Северского Донца на всякую потребу в монастырь на гору воду носят на себе по ступеням бочками по мере з двести сажень (сажень = 2,134 м – Н.Ш.), а телегою и санми ввозит немочно и от такие де великие скудоты в том монастыре старцы не живут и ныне де он, архимандрит с братиею, для зимного времени и летнего пристанища всяких чинов людей, которые приходят помолиться, под горою на берегу у реки Донца по благословению Мисаила, митрополита Белгородского, строят деревянную церковь теплую во имя Святых Апостол Петра и Павла...»* [25, 20] (іл.1; іл.10).

Отже, це «скудость» Святогірської місцевості на питну воду, через що ченці змушені були використовувати *«на всякую потребу»* річкову воду.

За змістом документу важко сказати, на який кошт святогірська «братія» з настоятелем зводили наземні будови в 70-х рр. XVII ст. Невідомі і будівничі наземного комплексу. Адже наприклад Миколаївська церква, яка з'явиться на верху крейдяної скелі в кінці цього ж століття, буде зведена, як припускають дослідники, найманими будівниками – майстрами Харківсько – Ізюмської будівельної школи [7, 25].

Вибір місця для перших наземних споруд безпосередньо під скелею був визначений, як вважає Кравченко Е.Є., стратегічними міркуваннями - якомога ближче до укриття, до печерного входу крейдяного бескиду (іл.1) [13, 23]. Навіть руйнація верхньої частини бескиду та втрата під крейдяними уламками перших споруд не змусила ченців покинути цю небезпечну ділянку. Правда відбудований комплекс проіснував недовго. За висновками дослідників він згорів під час пожежі, можливо внаслідок татарських набігів кінця XVII ст. [13, 22].

Археологічні розкопки на території першого наземного комплексу виявили п'ять приміщень XVII ст. Це залишки котлованів і глинобитної підлого споруд, а також дерев'яна плаха довжиною 2 м та діаметром 8 см – *«либо деталь конструкции пола монастырского жилища, либо элемент перекрытия жилища»* [12, 10].

Будівлі XVII ст. являли собою наземні дерев'яні споруди зрубної конструкції з глинобитною підлогою, врізані своєю нижньою частиною в схил гори. Чотири з них, як вважають археологи, мали невеликі розміри – ширина від 3 до 5 метрів, а довжина 6 – 7 м. А от п'яте приміщення (№ 3)

відрізнялось своєю довжиною, яка сягала 14 м, та майже повною відсутністю знахідок. Це навело дослідників на думку, що будова № 3 і була тією дерев'яною церквою Петра і Павла, про яку писав архімандрит Іоїль. Храм загинув в кінці того ж XVII ст. під уламками скелі [13, 20 - 22]. Стосовно призначення інших приміщень комплексу можна сказати, що серед них були чернечі келії та споруди *«гостевого жилого комплексу»*. Оскільки наземний комплекс не обмежувався 5 – ма приміщеннями, виявленими археологами [12, 19], то слід припустити, що він міг включати також трапезну, кухню та келарню, а також деякі господарські будови.

З побудовою біля крейдяного бескиду першого наземного комплексу споруд з теплою церквою Петра і Павла закінчився суто печерний період життя святогірського чернецтва.

До сер. 60-х рр. XVII ст. кошти на розбудову обителі ценці отримували, зокрема, від власного Святогірського перевозу через р. Дінець. Від нього *«...в том монастыре братья кормились и монастырь строили»* [25, 15].

Так основним джерелом прибутків святогірського чернецтва до 1664 р. був поромний перевіз через Сіверський Дінець: *«Да у них же повыше монастыря через р. Донец был перевоз с давних же лет на Торския озера, для соленого варенья, тем они и кормились. ...А к ним с того перевозу к церкви Успения Пресвятыя Богородицы молебники прихаживали, церковной всякий доход и им милостыню давали...»* [15, 153]. З історичних джерел відомо, що цей перевіз в XVII ст. мав ще одну назву – *«Посольський»* і, що ним *«Государевы посланники и Крымские гонцы переезжают ...»*, а знаходився він в 10 верстах 600 сажнях (верста = 1,06 км, сажень = 2,13 м – Н.Ш.) від містечка – фортеці Маяк та в 12 верстах від міста Царевоборисів [23, 138]. І зараз на цьому місці існує переправа через р. Сіверський Дінець - сучасний міст у с. Богородичне.

Після будівництва фортеці Маяк *«по рассмотренью бояр и воевод через реку Северский Донец перевоз взят и отдан к новопостроенному городу Маяцкому»*, а в якості компенсації збитків, через втрату цієї господарської одиниці, монастир отримав щорічну грошову доплату до *«государева»* жалування в розмірі 5 рублів [25, 16-17].

До 1666 р. Святогірському монастирю належали значні земельні володіння, які йшли по обидві сторони Дінця та простягались *«от р. Оскольскаго устья вниз ... по казачьи юрты, по Сухарев да по речку Черный Жеребець, да с другой стороны Донца по речку Бахмутову»* [15, 153]. Монастирські землі були зовсім не захищені від розорення кримських татар, оскільки, як і сама печерна обителі, знаходились *«за чертой»* - значно південніше від оборонних укріплених ліній Російської держави (*«Белгородской»*, а згодом *«Изюмской черты»*). Через це

святогірські ченці, маючи придатні для обробітку ділянки землі, так і не могли на протязі всього XVII ст. займатися землеробством.

Є вірогідним, що в таких умовах ченці могли собі дозволити хіба що розведення гаїв *«райського дерева»* (скупії). Стосовно цього чагарника дослідник Г. Шликов повідомляє, що скупія відома як давньоруський листовий дубитель *«святогорський лист»*, який ще в XVII ст. використовували на царських сап'янових заводах. Шликов Г. також висуває припущення, що ченці Святогірського монастиря розводили плантації скупії [3, 10].

З появою в II пол. XVII ст. поруч з монастирськими володіннями та на його землях таких населених пунктів як м. Царевоборисів та м. Маяк перед святогірським чернецтвом постала проблема розмежування монастирських володінь з цими містечками: *«А которыя угодыя, государское жалованье, даны к монастырю по обе стороны р. Донца и по затонам и по озерам рыбныя ловли и леса и сенокос: и Царево – Борисова и Маяка городов жители по обе стороны монастыря завладели: рыбу ловят и лес секут, и сено косят, и им, строителю с братиею, оттого стала теснота большая»* [15, 153 - 154].

По указу государя Олексія Михайловича в 1666 р. було наказано *«Белгородскому воеводе»* відмежувати монастирські землі від Маяк та Царевоборисова міста [15, 156]. Внаслідок розмежування земельні володіння чернечої обителі значно зменшились в обсязі: *«монастыря рыбные ловли и всякие угодыя в дальних местех взяты ж и приписаны к Мозяккому, а иные к Царево – Борисову городом»* [25, 16]. *«Межевой чертеж Святогорского монастыря»* 1679 р., що є додатком до чолобитної архімандрита Іоїля (Озеряньського), містить межі монастирських володінь згідно з відмежуванням земель 1666 р. (іл.1).

Історики відмічають, що в XVII ст. в південній частині степової країни Російської держави, між укріпленими містами - фортецями та поселеннями донських козаків, знаходились великі фактично незаселені території, які відводились жителям краю в вигляді *«ухожьев»* або *«юртов»* для рибної ловлі, збирання меду диких бджіл, *«добычи»* хутрового звіра. Найбільшого розвитку *«ухожья»* отримали в басейнах Дону та Сіверського Дінця [10, 20].

«Выпись межевых книг» 1666 р. серед *«монастырскаго угодыя»* називає *«Репин Юрт на той же р. Донце, ниже города Маяка верст 30 и больше, смежен с казачьими юрты...»* [15, 154].

На жаль ми не маємо прямих документальних свідчень про те, якими видами промислів і в якому обсязі займались *«насельники»* Святогірського печерного монастиря на території цього юрту та інших своїх володінь.

В документах XVII ст. знаходимо лише дані про промислові володіння обителі: *«многие лета»* святогірські ігумени та *«строители»* володіли

«рыбными ловлями и лесами, и сеножатями, и всякими угодами». Крім цього, згадуються також монастирські «пчельники» [15, 155, 150]. А в 1687 р. при архімандриті Йосифі Кононовичі монастир отримав у володіння соляний промисел: *«...Славянский житель пожертвовал монастырю пять соленых колодезей в Славянске, со всеми принадлежностями»* [23, 121].

Таким чином до монастирських промислів слід віднести рибну ловлю, збирання меду диких бджіл та заготівлю воску так необхідного для свічок в храми, а з кін. XVII ст. – видобуток солі. Згадувані в документах монастирські сіножати наводять на думку, що ченці для власних потреб або на продаж займалися заготівлею сіна.

В ході археологічних досліджень під крейдианим бескидом серед залишків харчових відходів XVII ст. були знайдені великі хребці риб, кістки ведмедя і копитних тварин, які, за словами археологів, дають деяке уявлення про раціон монастирських жителів того часу, а також вказують, що *«охота и рыбная ловля составляли достаточно важный промысел монахов»* [12, 17]. Стосовно мисливства як *«важного промысла монахов»* можна виразити сумнів, з огляду на історію православного чернецтва та сучасну монастирську трапезу. Так як чернечий раціон включає переважно хліб, овочі та рибу і в меншій мірі яйця і молоко (в дні, коли це дозволено церковним статутом) і досить рідко (найчастіше за межами обителі) м'ясо. А от серед *«мирян»*, які проживали в обителі, могли бути і мисливці.

В районі розташування перших наземних споруд Святогірського монастиря археологами була виявлена велика кількість побутових речей. Ряд предметів Святогірського археологічного комплексу (скляних виробів, глиняного посуду, підсвічника та кахлів) були опубліковані в роботах Кравченко Е.Є. та Дедова В.М. [5, 58; 6, 71; 7, 22; 14, 43-50].

З колекції археологічних знахідок до побутових речей відносяться скляні вироби: пляшки кількох видів (іл.11, 1 - 3), фрагменти лампад (предмети церковного побуту), кругле віконне скло, склянки (іл.11, 4, 5), кухлі, чорнильниця (іл.12, 2). На думку дослідників, численні та різноманітні предмети із скла свідчать про існування в Святогірському монастирі XVII ст. *«гутного промысла»* [13, 23]. Згідно документів, один із засновників гутної справи Києво – Печерської лаври, Федір Десна, починав свою діяльність в Святих Горах [27, 7].

Предметами побуту є також: сіроглиняний світильник (іл. 13) і *«керамический набор»*, тобто глиняний посуд – миски та кухлі (іл. 14), горщики (іл. 15), глечики (іл. 16). Крім цього, археолог Колесник О.В. звертає увагу на велику кількість кахлів (виявлені фрагменти), які відносяться до 11 різних типів (іл. 18, А, Б; іл. 23).

Згідно звіту про археологічні дослідження, скупчення великої кількості фрагментів кахлів на смітнику XVII ст. може свідчити про ремонт печей,

який вівся одночасно в кількох приміщеннях наземного комплексу монастиря [12, 11 - 16]. Знайдені кахлі підтверджують також історичні відомості про теплу церкву Петра і Павла в Святих Горах XVII ст. [7, 22].

Миски з Святогірського керамічного комплексу науковець Кравченко Е.Є. розподіляє на: власне миски, полумиски і блюда, а також називає близькі до цієї групи миски – кришки (іл. 17, 2). В групу *«керамических сосудов для питья»* науковець відносить: *«бокал»*, кухлі (іл.14), *«стопку»* (іл. 11, 6). Окремо виділені глиняні підсвічники (іл. 12, 1) і сковороди – латки для витоплювання жиру (іл.17, 1) [14, 43 - 50].

Вцілому, відносно *«комплекса материалов первых наземных помещений Святогорского монастыря»*, Кравченко Е.Є. робить висновок про присутність в ньому *«высококачественных престижных предметов»*, більшість з яких були привозними з Валуйок, Чугуєва, Белгорода та Царевоборисова – пунктів, *«которые и ранее играли значительную роль в жизнеобеспечении обителю»*. Разом з тим, генетичне коріння *«керамического комплекса»* Святогірського монастиря XVII ст. знаходиться на Правобережній Україні [14, 48 - 49].

В числі монастирських ремесел слід назвати литво дрібних бронзових виробів. На це вказують такі археологічні знахідки як *«бронзовый всплеск»* [12, 11] та фрагменти *«глиняных тигельков для плавки бронзы»*. Функціональне призначення останніх підтверджується зеленими окислами і дзеркальною *«ошлаковкой»* стінок. Ці невеличкі глиняні форми були знайдені в приміщеннях № 1 та № 5 першого наземного комплексу монастиря та, як вважають археологи, призначались, скоріше всього для литва предметів культу. Так можливо місцевого виробництва був натільний бронзовий хрестик знайдений в приміщенні № 4 (іл. 19) [14, 47].

Крім бронзового натільного хрестика під крейдяним бескидом були виявлені й інші металеві речі: залізні гвіздки, колодочкові ножі, скоби, підковки для взуття, ключі з борідкою, навісний гачок та костур (іл. 21, А, Б) [12, 15; 14, 48]. В основному це ковані залізні вироби. На жаль, ми не маємо документальних свідчень про існування кузні в Святих Горах, але відкидати таку вірогідність не слід. Адже: *«Основная часть строений этого комплекса (перших наземних споруд – Н.Ш.) была уничтожена при строительстве подпорной стены и выравнивании площадки вокруг здания водолечебницы»* [12, 19].

Таким чином, умови життя та побуту Святогірської печерної обителі XVII ст. багато в чому залежали від зовнішніх чинників: стратегічного розташування обителі, напруженої військово – політичної ситуації на території Слобідської України, колонізації (заселення) краю та політики Російської держави (в особі Московських государів) по відношенню до порубіжного з Кримським ханством регіону і самої чернечої обителі в Святих Горах.

Через постійну військову загрозу з боку кримських татар святогірські ченці XVII ст. не мали змоги займатись землеробством чи запрошувати слобожан на свої землі. Це стане можливим в наступному XVIII ст.

За відсутністю достатніх документальних і археологічних даних ми з впевненістю можемо говорити лише про деякі види трудової діяльності святогірського чернецтва XVII ст. Це перш за все будівельні роботи, спрямовані на улаштування і розбудову Святогірської обителі та поромний перевіз через р. Сіверський Дінець. З монастирських промислів цього часу відомі: рибальство, збирання меду диких бджіл і заготівля воску, а з II пол. 80 – х рр. XVII ст. – солеварний промисел. З ремесел, які вірогідно мали місце в Святых Горах, слід назвати виробництво скляних та литво дрібних бронзових речей. Не виключне також існування в Святогірській обителі XVII ст. чоботарської справи та ковальства.

Значна кількість предметів XVII – XVIII ст., виявлених під час археологічних досліджень під крейдяним бескидом, була залучена для створення окремої виставки та частини експозиції в історичному музеї Святогірського державного історико – архітектурного заповідника.

В 1991 р. була відкрита виставка *«Ремесла і промисли Святогірського монастиря XVII - XVIII ст.»*. Експозиція була розміщена в приміщенні пам'ятки архітектури XIX ст. – Нижньому павільйоні прочан (Печернику) та проіснувала до 1999 р. [9, 30]. Для цієї виставки науковими співробітниками СДІАЗ (Шарабан С.С., Кравченко Є.Е.) були відібрані 84 речові експонати (іл. 20) [27].

В 2002 р. в приміщенні історичного музею заповідника (корп. № 6, III зал) відкрита виставка з історії Святых Гір в XVI - XVII ст. Основою експозиції став макет – діорама Святогірського печерного монастиря кін. XVII ст. (іл. 3), який доповнили копії документів того часу та речові експонати: предмети козацького вжитку і оригінальні предмети періоду печерного існування обителі в Святых Горах - керамічний посуд, вироби зі скла, кахлі та інші побутові речі (іл. 22) [29].

На відміну від попередньої виставки, яка припинила своє існування в 1999 р., в новій експозиції (автори Дедов В.М., Шарабан С.С.) був здійснений показ побутових речей монастирського вжитку та кахлів XVII - XVIII ст. *«в композиційній єдності з реконструкцією окремих ділянок стін з орнаментациєю окремих типів кахлів»* [28, 319]. В ході наукової роботи по підготовці цієї музейної виставки автором статті були виконані ескізи для реконструкції орнаментів кахлів XVII - XVIII ст. (іл. 23). На основі ескізів були створені форми для виготовлення кахлів та відтворено кілька типів найбільш розповсюджених орнаментів, які використовувались для оздоблення стін та печей. Це значно поліпшило візуальне сприйняття інформації про побут та господарську діяльність чернечої обителі в Святых Горах в XVII ст.

Література

1. **Багале́й Д.И.** Из прошлого Святогорского монастыря // Святые Горы в исторических описаниях прошлых веков. – Издание Свято – Успенской Святогорской лавры, 2005.
2. **Герберштейн С.** Записки о Московии (1526 г.): Выдержка // Святые Горы в исторических описаниях прошлых веков. – Издание Свято – Успенской Святогорской лавры, 2005.
3. **Дедов В.Н.** Славяногорск: Путеводитель: Издание второе. – Донецк: «Донбасс», 1988.
4. **Дедов В.Н.** Историческая записка // Научно – проектная часть работ по созданию макета реконструкции памятника архитектуры XVII в. Святогорский монастырь. – Славянск, 2001 // Науч. архив СГИАЗ. – Ф.1. – Оп.1. – Д.102.
5. **Дедов В.Н.** Святые Горы. От забвения к возрождению: Издание 2-е, переработанное и дополненное. – Славянск: «Печатный двор», 2004.
6. **Дедов В.М.** Святогірська Свято – Успенська лавра. – К.: «Техніка», 2005.
7. **Дедов В.М.** Українське барокко Святогірського монастиря XVII ст. // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Слов'янськ: «Печатный двор», 2005.
8. **Дедов В.Н.** Святогорский монастырь – крепость XVII в. // Ратный подвиг за Веру и Отечество: Материалы международной научно – практической конференции, посвященной 625-летию Куликовской битвы и 60-летию победы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. – Донецк, 2005.
9. **Дедова Я.Д.** Використання об'єктів культурної спадщини Святогірського історичного ареалу в екскурсійній роботі заповідника // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Слов'янськ: «Печатный двор», 2005.
10. **Загоровский В.П.** Изюмская черта. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1980.
11. **Ковалевский А.Ф.** Успенская Святогорская общежительная пустынь // Святые Горы в исторических описаниях прошлых веков. – Издание Свято – Успенской Святогорской лавры, 2005.
12. **Колесник А.В., Подобед В.А., Дедов В.Н.** Отчет об археологических исследованиях в Славянгорске в 1989 г. археологической экспедиции ЭТО «Фонд». – Донецк, 1989 // Науч. архив СГИАЗ. – Ф.3. – Оп.6. – Д.4.
13. **Кравченко Э.Е.** Новые данные о Святогорском монастыре // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк: «Донбасс», 1992. - Кн.1.

14. **Кравченко Э.Е.** Бытовой комплекс Святогорского монастыря XVII в. // Материалы исследований, реставрации и использования памятников истории и культуры: Науч. - практич. семинар к 15-летию Славяногорского ист. – архит. заповедника. – Славяногорск: СГИАЗ, 1995.
15. **Кулжинський Г.** Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии // Святые Горы в исторических описаниях прошлых веков. – Издание Свято – Успенской Святогорской лавры, 2005.
16. **Марков Евг.** Святые Горы: Поездка по Донцу // Живописная Россия. - 1901. - № 9 // НВФ СГИАЗ. - № 11940 / 1.
17. **Муравьев А.Н.** Святые Горы. // Святогорская общежительная Успенская пустынь: Репр. воспроизведение изд. 1868 г. – Краматорск: Тип. «АПП», 1994 г.
18. Науково – проектна частина робіт по створенню макету реконструкції пам'ятника архітек-тури XVII – XIX ст. Святогірського монастиря на період XVII ст. – Слов'янськ, 2001 // Наук. архів СДІАЗ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.102.
19. **Отчет об инженерно - геологических изысканиях:** Комплекс историко – архитектурного заповедника в г. Славяногорске. – Донецк, 1982 // Науч. архив СГИАЗ. – Ф.1. – Оп.1. – Д. 45.
20. **Пирко В.А.** Заселение в XVI - XVIII вв. // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк: «Донбасс», 1992. – Кн.1.
21. **Пірко В.О.** Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.
22. Роспись Донецких сторож 1571 г. князя Михаила Тюфякина и дьяка Матвея Ржевского: Выдержка // Святые Горы в исторических описаниях прошлых веков. – Издание Свято – Успенской Святогорской лавры, 2005.
23. **Филарет (Гумилевский).** Историко – статистическое описание Харьковской епархии. – М.: Тип. В. Готье, 1852. – Отд. I // НВФ СГИАЗ. - № 1693.
24. **Фомин П.Г.** Церковные древности Харьковского края: Историко – археологический очерк // Святые Горы в исторических описаниях прошлых веков. – Издание Свято – Успенской Святогорской лавры, 2005.
25. **Челобитная 1679 г.** настоятеля Святогорской обители архимандрита Иоила Озерянского // Святые Горы в исторических описаниях прошлых веков. – Издание Свято – Успенской Святогорской лавры, 2005.
26. **Шаласва Н.Г.** Реконструкція печерного комплексу Святогірського монастиря кінця XVII століття в макеті крейдяної скелі // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: Матеріали

Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Слов'янськ: «Печатный двор», 2005.

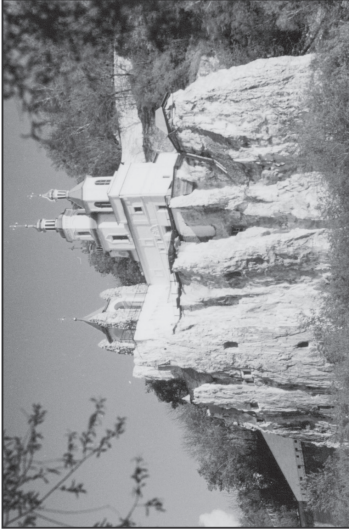
27. **Шарабан С.С., Кравченко Э.Е.** Тематико – експозиційний план виставки «Ремесла и промыслы Святогорского монастыря XVII – XVIII вв.». – Славянгорск, 1990 // Науч. архив СГИАЗ. – Ф.3. – Оп.2. – Д.1.

28. **Шарабан С.С.** Тематико – експозиційний план виставки «Святогірський монастир в XVII ст.». – Слов'яногірськ, 2001 // Наук. архів СДІАЗ. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.17.

29. **Шарабан С.С.** Особливості формування музейних колекцій і їх експонування в умовах роботи історико – архітектурного заповідника // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Слов'янськ: «Печатный двор», 2005.

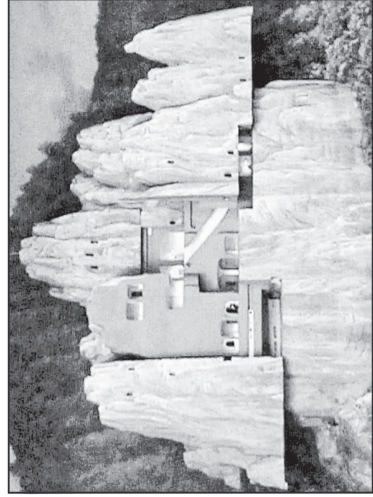
Лл.1. Малюнок крейдяної скелі 1679 р.
з архівних справ Бігородського столу.

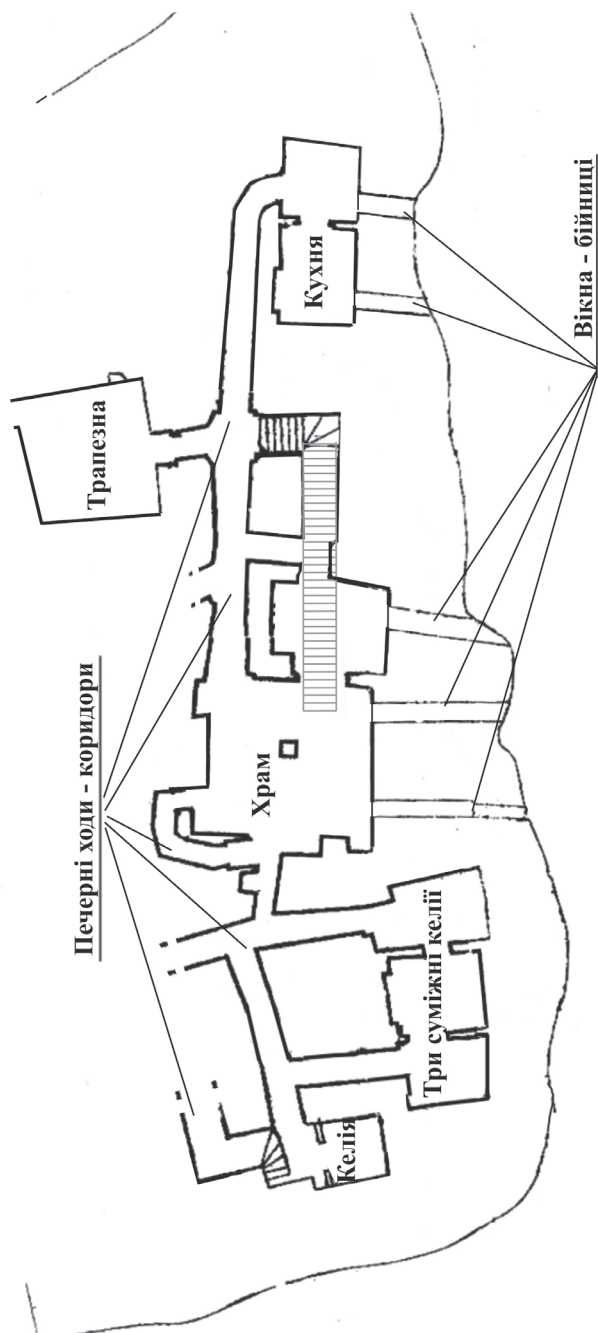
Лл. 2. Крейдяний бескид з печерними спорудами XVII - XIX ст.
Сучасне фото.

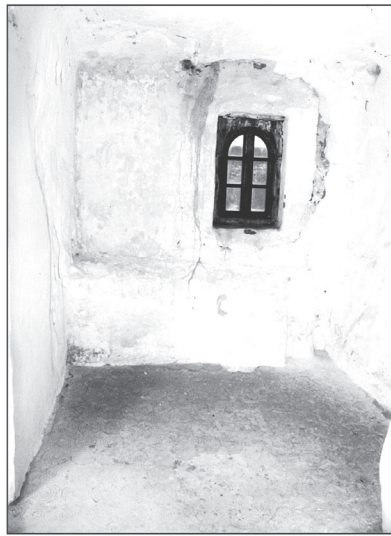
Лл. 3. Макет - реконструкція крейдяного бескиду з печерами
на період 1679 р. М 1 : 50. (Історичний музей заповідника).

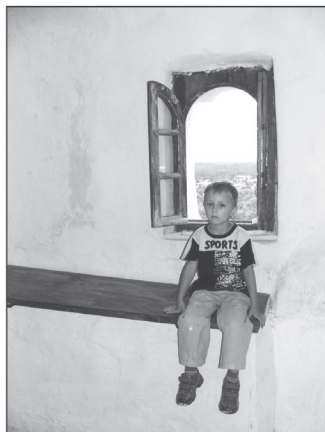
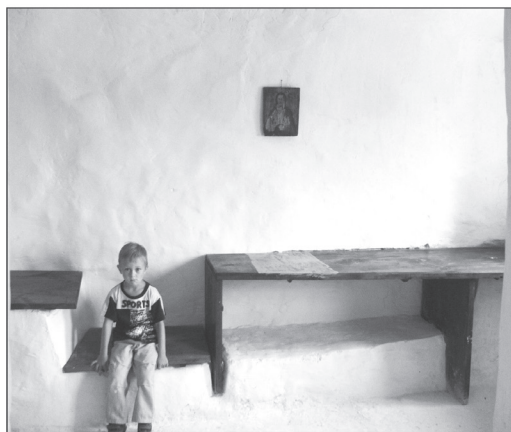
Лл. 4. Розріз крейдяної скелі з печерами XVII ст.
Макет - реконструкція.

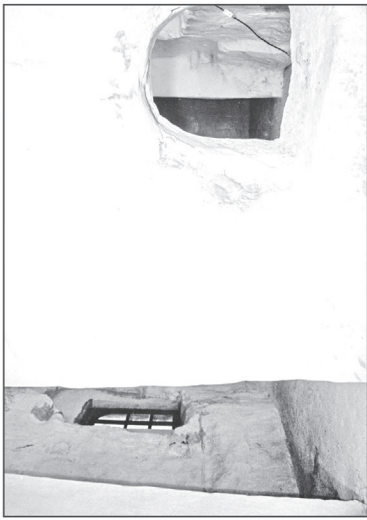
Іл. 5. План - схема II ярусу печер крейдяного бескиду.
(Ескізна реконструкція печер кін. XVII ст.)

Іл. 6. Інтер'єр келій II поверху печер Святогірської скелі. Фото кін. XX ст.

Іл. 7. Крейдяні лежанки в келіях II поверху печер. Сучасне фото.

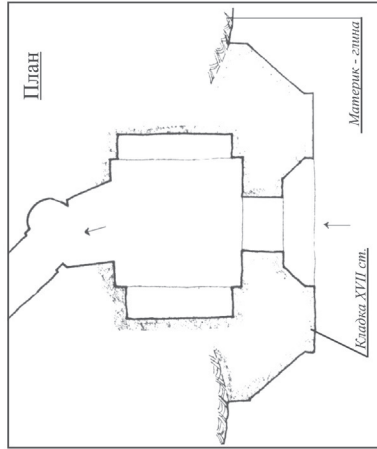

1. Видял із заходу.

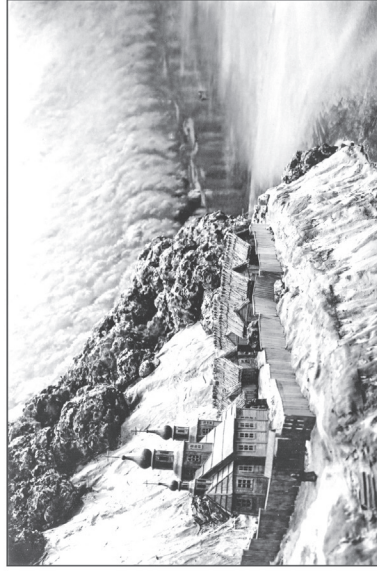
Гл. 8. Місце вогнища, яке обігрівало 3 суміжні келії II поверху печер. Сучасне фото.

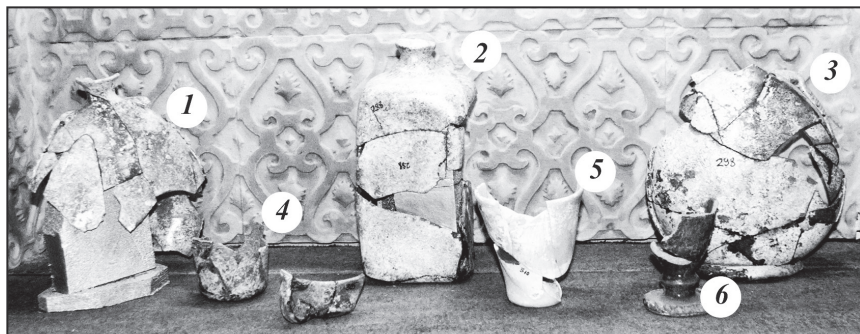
2. Видял зі сходу.

Гл. 9. Ескізна реконструкція входу XVII ст. в підземний храм при. Антонія і Феодосія Печерських (автор Г.А. Дядюшенко).

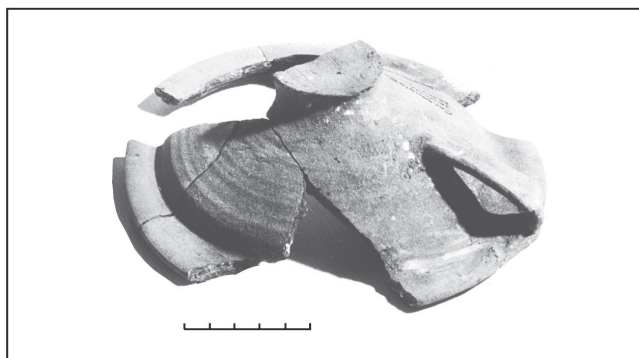
Гл. 10. Перший наземний комплекс споруд Святогірського монастиря XVII ст. Макет - реконструкція. М 1 : 50. (Історичний музей СДПАЗ).

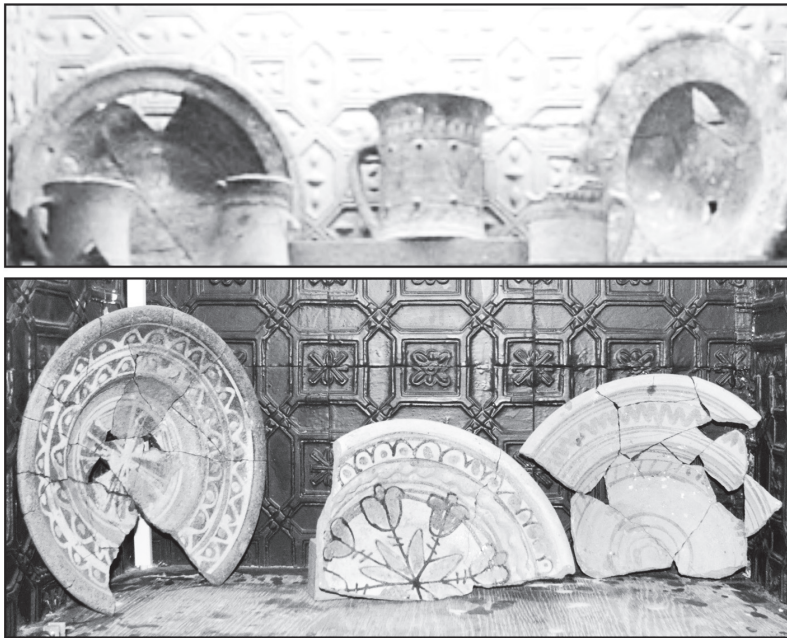
Іл. 11. Складний посуд XVII - XVIII ст. з - під крейдианого бескиду.
Фрагмент музейної експозиції заповідника "Святі Гори в XVI - XVII ст."

Іл. 12. Предмети вжитку святогірського чернецтва XVII - XVIII ст.
Фрагмент музейної експозиції СДІАЗ.

Іл. 13. Сіроглиняний світильник XVII - XVIII ст. з - під крейдианого бескиду.

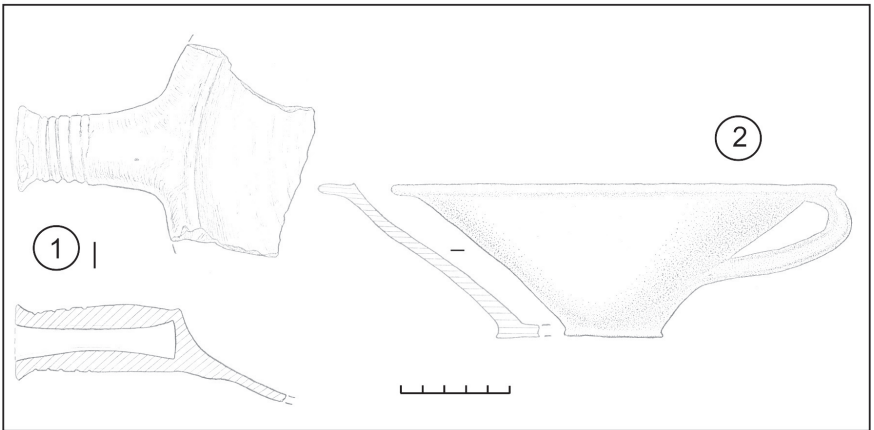
Лл. 14. Миски та кухлі з археологічної колекції глиняного посуду
Святогірського монастиря XVII - XVIII ст.
Фрагмент музейної експозиції "Святі Гори в XVI - XVII ст."

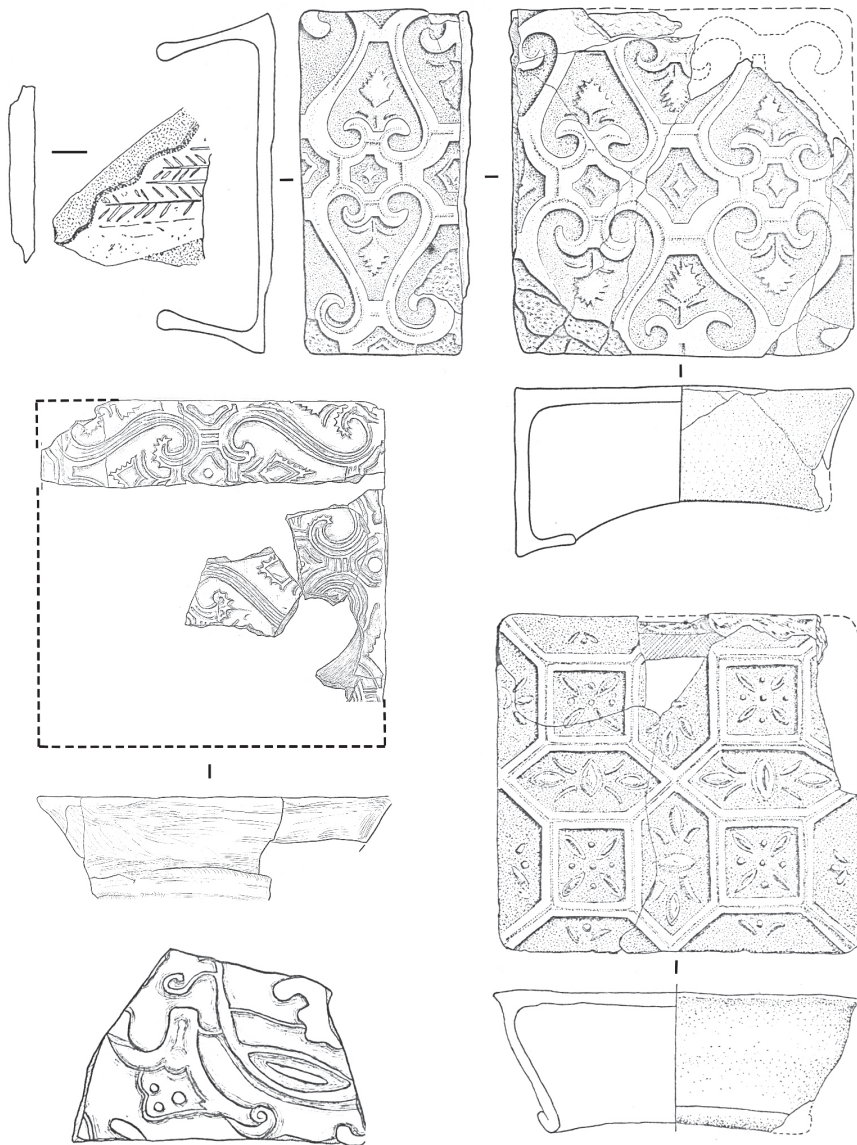
Лл. 15. Горщики XVII - XVIII ст. з - під крейдяного бескиду.
Із матеріалів наукового звіту Колесник О.В.

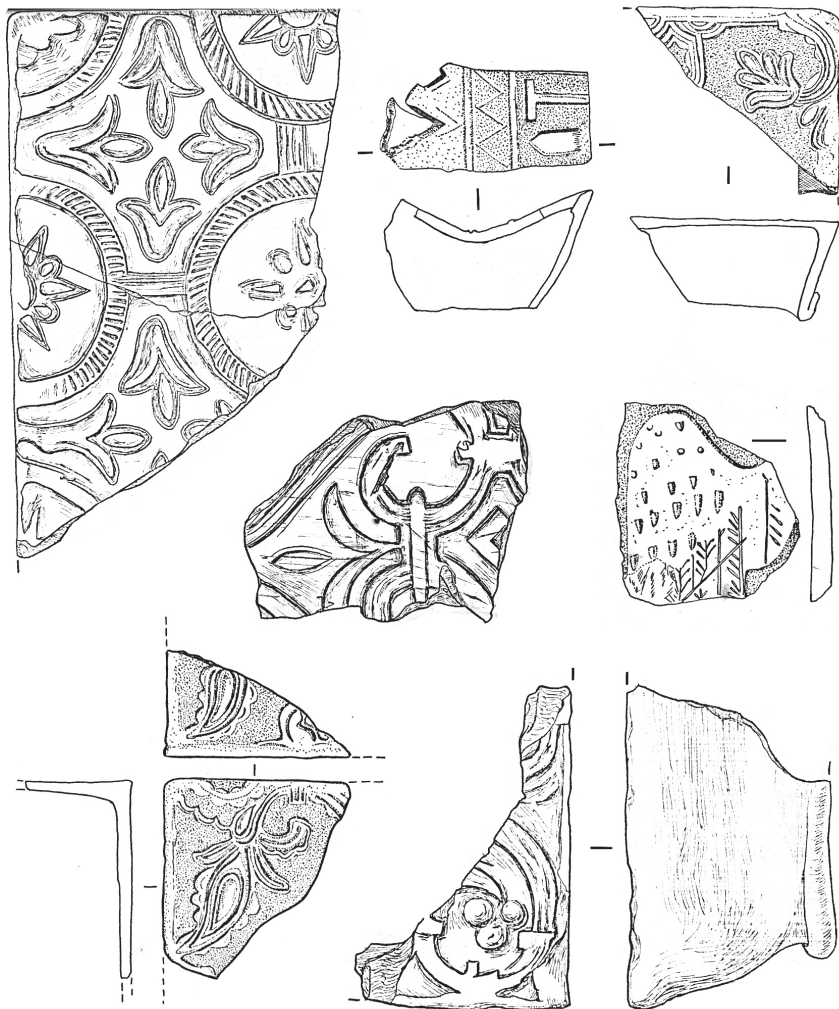
Лл. 16. Фрагменти глечиків XVII - XVIII ст. з - під крейдяного бескиду.
Із матеріалів наукового звіту Колесник О.В.

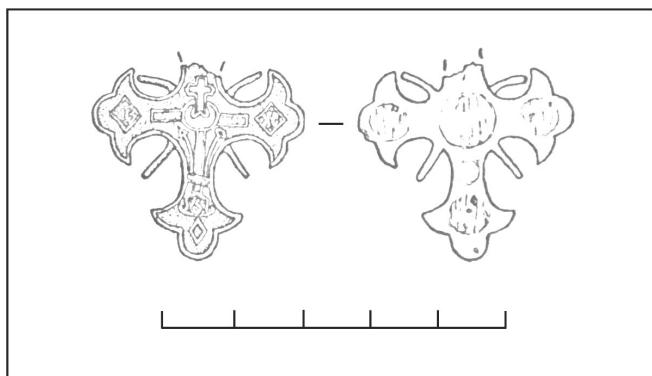
Лл. 17. Ручка глиняної сковороди XVII ст. (1) та глиняна миска - кришка (2)
з першого наземного комплексу Святогірського монастиря.
Із матеріалів наукового звіту Кравченко Е.С.

Лл. 18 - А. Орнаменти кахлів XVII - XVIII ст. з під крейдяного бескиду.
 Із матеріалів наукових звітів Колесник О.В. та Кравченко Е.С.

Іл. 18 - Б. Орнаменти кахлів XVII - XVIII ст. з перших наземних комплексів
Святогірського монастиря.
Із матеріалів наукових звітів Колесник О.В. та Кравченко Е.С.

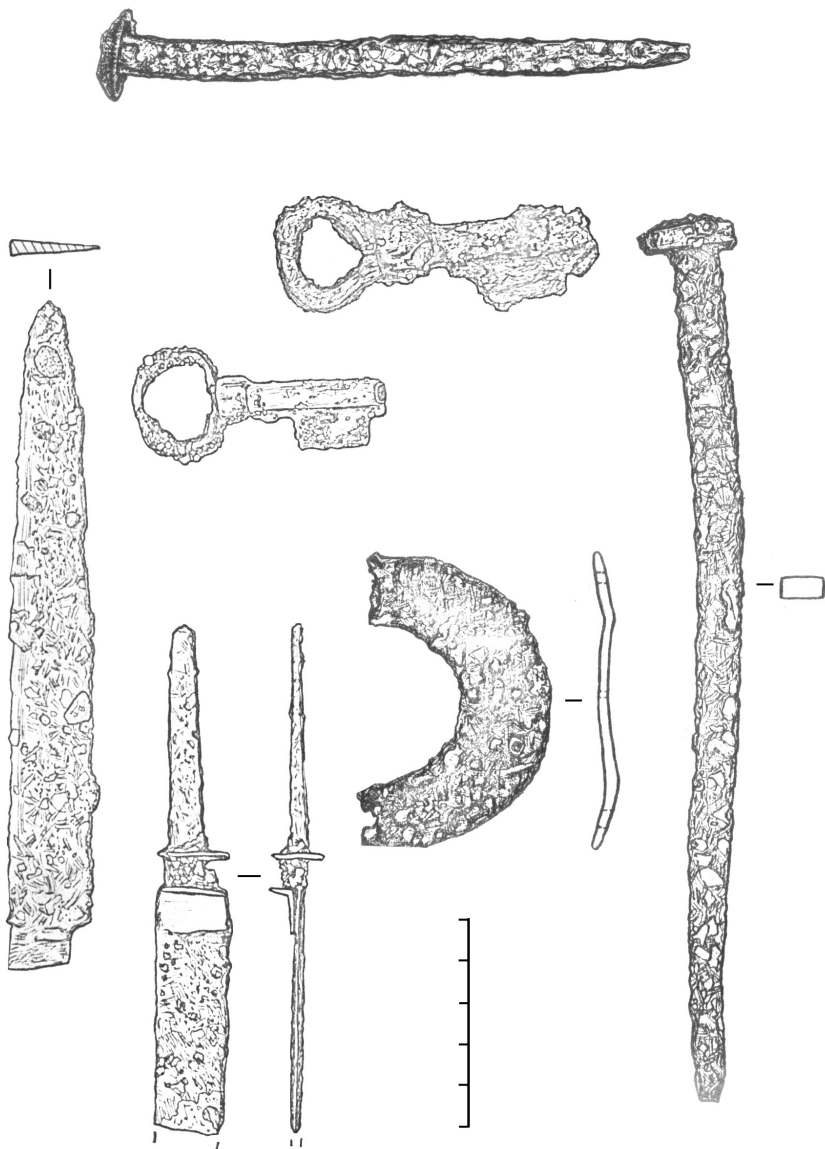
Іл. 19. Бронзовий натільний хрестик XVII ст.
Із матеріалів наукового звіту Кравченко Е.С.

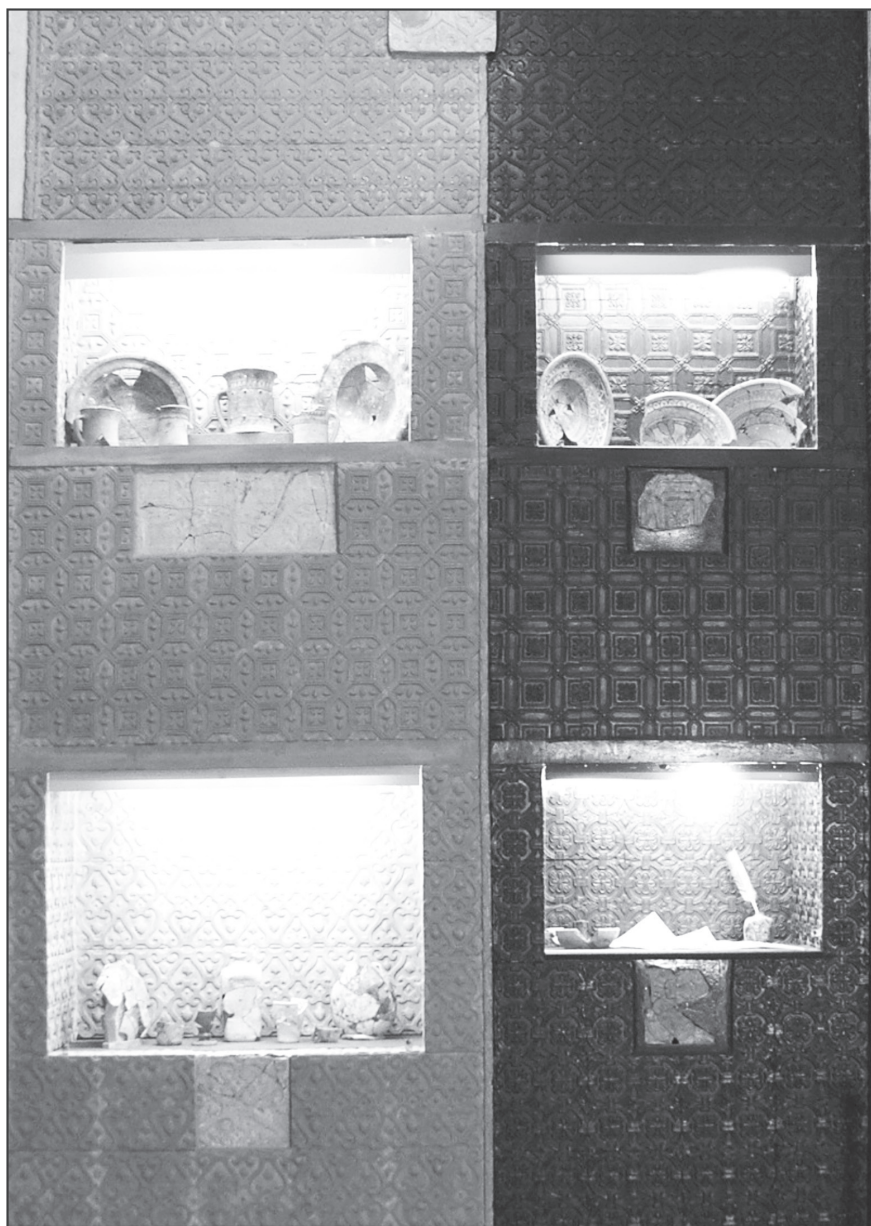
Іл. 20. Археологічна виставка СДІАЗ
“Ремесла та промисли Святогірського монастиря XVII - XVIII ст.” Фрагмент експозиції.

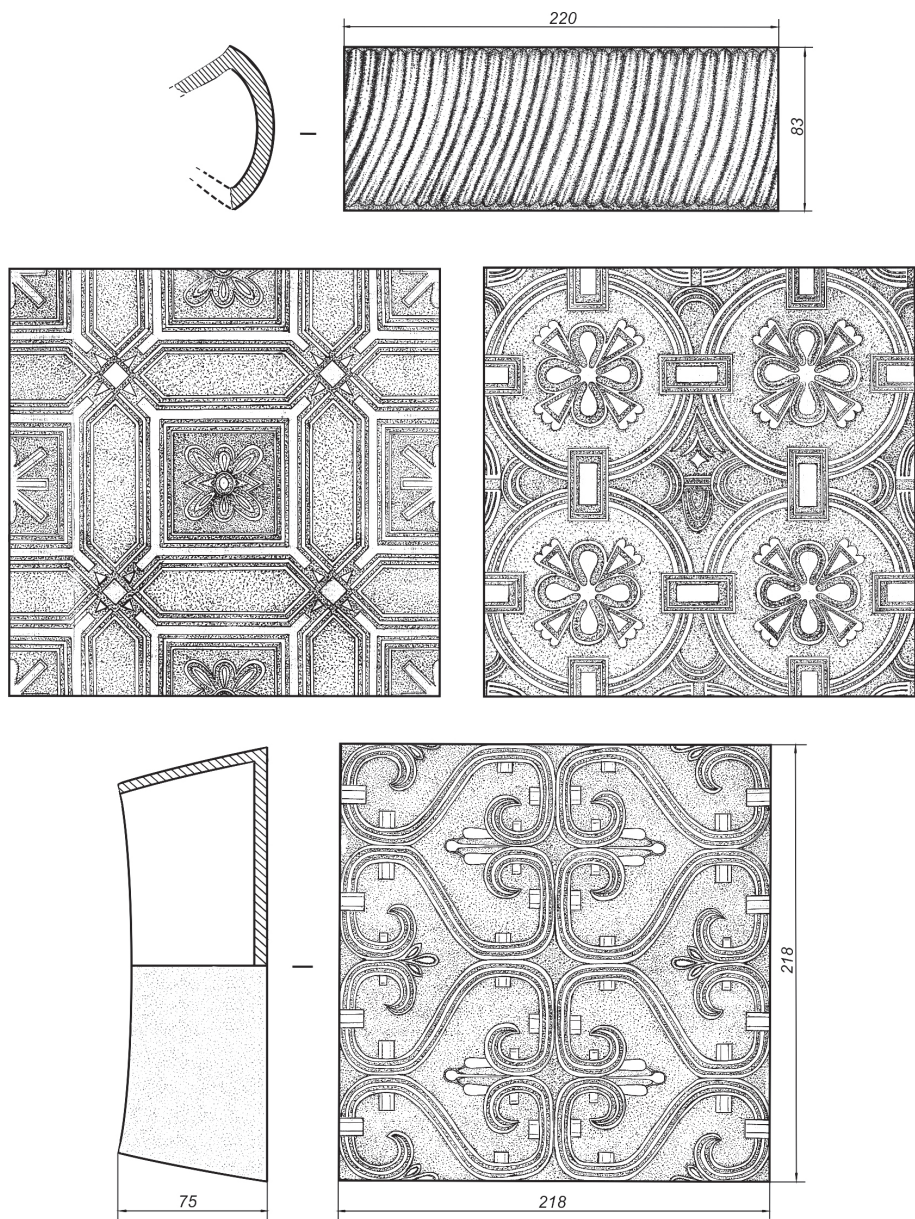
Іл. 21 - А. Металеві предмети XVII - XVIII ст. з - під крейдяного бескиду.

**Іл. 21 - Б. Ескізи металевих предметів XVII - XVIII ст. з - під крейдяного бескиду.
 Із матеріалів наукового звіту Кравченко Е.Є.**

Іл. 22. Предмети вжитку святогірського чернецтва XVII - XVIII ст. та кахлі цього періоду на фоні реконструйованого кахляного декору. Фрагмент музейної експозиції "Святі Гори в XVI - XVII ст."

Іл. 23. Ескізна реконструкція орнаментів пічних кахлів та карнизу XVII - XVIII ст.

Відтворення в експозиції Державного історико-архітектурного заповідника результатів досліджень та реставрації пам'яток Святогірського Успенського монастиря

Головна мета заповідників, музеїв – заповідників, це збереження історико – культурного надбання, збереження шедеврів архітектури минулих століть за допомогою сучасних наукових методів реставрації. Охорона, реставрація пам'яток історії і архітектури майже завжди пов'язані з їх музеєфікацією. В силу об'єктивних причин заповідники та музеї прийняли на себе функції збереження і пропаганди досягнень вітчизняної та світової культури, сприяли формуванню історичної пам'яті і історичної свідомості, стали осередками науки та просвітництва серед широких мас трудящих.

В 1980р. був заснований Урядом України Святогірський державний історико-архітектурний заповідник. Основу заповідника складає архітектурний ансамбль XVII-XIX ст. Святогірського Успенського чоловічого монастиря. До складу заповідника входять також пам'ятки ХХ ст. – пам'ятник Артему (Сергєєву Ф.А. 1927р.) та Меморіал загиблим воїнам Великої Вітчизняної війни.

На час створення заповідника, значна частина архітектурного комплексу Святогірського монастиря була втрачена. Повністю зруйновані в ХХст. Преображенська церква (1864р.), Успенська каплиця (1867р.), два готельних корпуси (к. ХІХ ст.), вхідний павільйон до печерної церкви пр. Антонія та Феодосія. Ці втрати пов'язані з закриттям в 1922р. Святогірського монастиря та відкриттям на його території І Всеукраїнського будинку відпочинку.

В період Великої Вітчизняної війни втрати архітектурного ансамблю були ще більшими – зруйновані колишня трапезна з церквою Різдва Богородиці ХІХст., Кирило - Мефодієвські сходи. Значних руйнацій зазнали і інші пам'ятники, в тому числі і унікальний пам'ятник архітектури ХVІІ ст. Миколаївська церква.

В повоєнні часи пам'ятники, що збереглися, відбудовувались, також проводились деякі реставраційні роботи, але бажаного результату вони не принесли. [1,4]. Крім центрального архітектурного ансамблю значних втрат зазнали комплекс споруд ХІХст. колишніх скитів та господарських маєтків. Так, під час війни зникли споруди на «Святому місці» (Скит св. Арсенія Великого), будівлі лікарняного хутору з церквою на честь ікони Охтирської Божої Матері, залишки Садиби Потьомкіних ХІХ ст.

З заснуванням історико-архітектурного заповідника була розроблена довгострокова наукова реставраційна програма по відтворенню архітектурного ансамблю Святогірського Успенського монастиря XVII- XIX ст. Одночасно проводилась науково-пошукова робота, перш за все історико-бібліографічні дослідження пам'яток. Результати історичних досліджень стали основою для розробки наукових проектів реставрації окремих об'єктів культурної спадщини.

Водночас проводились натурні дослідження, в результаті яких з'явився речовий матеріал - предмети музейного значення: це фрагменти декору, будівельний матеріал, що використовувався для оформлення інтер'єрів пам'ятників Святогірського Успенського монастиря XVII-XIX ст. [7, 30].

Дослідницькі і реставраційні роботи супроводжувались фотофіксацією пам'ятників з метою обґрунтування архітектурних рішень та поглибленого вивчення пам'ятників історії та архітектури заповідника. З середини 80-х рр. XXст. проводились археологічні дослідження території монастиря та прилеглих районів. Вказані вище матеріали наукових досліджень та реставрації культурної спадщини Святогірського історичного ареалу зумовили формування колекції музейних предметів в заповіднику.

В перших відреставрованих пам'ятках архітектури створювались музейні експозиції, в яких відображались питання історії та реставрації цих об'єктів. Так в печерних храмах XVII-XIX ст. пр. Антонія і Феодосія та Олексія Чоловіка Божого в 1986-1987 рр. з'явилися перші експозиції. В першій половині 90 рр. XXст. були створені виставки присвячені історії Святогірських пам'яток в архітектурних об'єктах: Західна башта, Печерник.

В 2000р. майже всі пам'ятники заповідника де були розташовані музейні експозиції передані в постійне користування відновленому в 1992р. Свято-Успенському монастирю. Відповідно припинили своє існування музейні експозиції.

Але на той час вже був накопичений достатній фонд музейних колекцій, що дозволив підійти до створення повнопрофільної експозиції історичного музею за розробленою науковою концепцією під умовною назвою «Історико-культурна спадщина Святогірського заповідника».[6, 318]. На протязі 5-ти років, з 2001 по 2005рр. така експозиція музею була створена в одному з корпусів на території монастиря. В основу формування кожної експозиційної теми було покладене наукове дослідження або історичного етапу в формуванні культурної спадщини Святогір'я, або питання створення і розбудови архітектурного ансамблю Святогірського монастиря у різні періоди його існування: від печерного монастиря в крейдяній скелі XVII ст. до формування великого архітектурного ансамблю Святогірського

монастиря XIX ст. Особливістю показу цієї частини експозиції є дві діорами «Святі гори в XVII ст.» (худ. С.Гришко, Т.Ткаченко, дизайнер Р.Крючков) та «Архітектурний ансамбль Святогірського монастиря XIX ст.» (худ. М. Сватула, дизайнери - С. Заволока, І. Остапенко, С. Камишан).

Принципово новим в створенні макету –діорами XVII ст. є те, що на основі наукового обґрунтування відтворені інтер'єри печерних споруд з реконструкцією втрачених частин пам'ятника.

В діорамі «Архітектурний ансамбль Святогірського монастиря XIX ст.» відтворено 40 архітектурних споруд, частина яких на цей час нажалі теж втрачена.

Значне місце в експозиції історичного музею займають питання руйнації та відновлення і реставрації пам'ятників Святогірського монастиря XVII-XIX ст. в період XX-XXI ст. В 2003р. цій проблемі був присвячений цілий розділ експозиції історичного музею.[5] [Іл.1].

Найбільших втрат в період XX ст. зазнали печерні споруди - найдавніша та найцікавіша пам'ятка Святогірського монастиря. На початок реставрації вони були найбільш занедбаними. Час виникнення Святогірських печер і досі точно не встановлено – існують припущення на рівні гіпотез про їх заснування вже в XI-XIII ст. Перші документальні відомості про Святі Гори належать до XVI ст., в документах XVII ст. повідомляється вже про розміщення в печерах Успенського монастиря.[4, 82]. Саме печерний комплекс крейдяної скелі одним з перших був відреставрований і відразу став місцем паломництва. Щорічно десятки тисяч відвідувачів знайомляться з цією пам'яткою. Окремий розділ експозиції історичного музею присвячений проблемам досліджень та реставрації печерних споруд. Тут представлені фотографічні матеріали, що зафіксували печерні споруди на момент початку реставраційних робіт, архітектурні креслення проектів відновлення печер розроблені досвідченими архітекторами інституту «Укрпроектреставрація» (м. Київ). [Іл.2].

В 1983 році були закінчені роботи по реставрації входу в печери-Нижнього павільйону прочан (автори проекту реставрації, архітектори Новгородов В., Давиденко О.). В експозиції представлені креслення проекту реставрації та історичні фото.

Натурні і археологічні дослідження печерних споруд дали можливість зібрати новий матеріал для відновлення іконостасів печерних храмів пр.Антонія та Феодосія та печерної церкви Олексія Чоловіка Божого. В експозиції представлені фрагменти чавунних іконостасів, які були знайдені під час археологічних досліджень в 1989-1990рр. На основі цього науковими співробітниками заповідника (арх. Дашевський А.Б.) був запропонований проект відтворення іконостасів в

печерних храмах. Заслуженими художниками України Жуковим Г. і Теличко В. (м. Донецьк) був зроблений проект відновлення іконостасів печерних храмів. За цим ескізним проектом, який представлений в експозиції музею, виготовлені чавунні іконостаси в печерних храмах з іконописом на мідних дошках за іконографією XIX ст. Додатково в експозиції представлений фотографічний матеріал інтер'єрів відреставрованих печерних храмів.[Пл.3].

З історією підземної церкви пр. Антонія та Феодосія XVII ст. пов'язане питання створення меморіальної зони цвинтаря відомих в XIX ст. родин. Серед них усипальниця князів Голіциних, що була розташована у вхідному павільйоні храму. Перед входом в підземний храм знаходились місця поховань духовників Святогірського монастиря, його ктиторів.

Всі наземні пам'ятники поховань після закриття монастиря були зруйновані. В другій половині 90-х років XX ст. проведені науково-дослідні та археологічні роботи на цій території. Результатом цих досліджень стало відновлення усипальниці князів Голіциних з перепохованням їх останків в 1994р.

В 1999р. перед усипальницею князів Голіциних була досліджена усипальниця родини Іловайських. В експозиції музею представлені: фотографії зроблені під час археологічних досліджень вказаних усипальниць, залишки надмогильних пам'ятників та інші предмети. Незмінну зацікавленість у відвідувачів історичного музею заповідника визивають матеріали, які пов'язані з особами похованими біля цього давнього печерного храму. В експозиції представлені копії портретів кн. М.Б.Голіцина, кн. Б.О.Куракіна, Г.Д. Іловайського, а також нагороди якими вони були нагороджені за заслуги перед Вітчизною та інші матеріали.

Під час досліджень було встановлено, що печерні споруди в крейдяній скелі та підземна церква пр. Антонія та Феодосія не єдині печери в Святогірському ландшафті. Разом з ними в крейдяних горах існували окремі склепи-келії монахів пустельників. В експозиції представлено зображення такої келії в натуральний розмір з науковим описом і аксонометрією.

Найбільший розділ цієї експозиції присвячений дослідженню та реставрації архітектурного ансамблю Святогірського монастиря. Історичні події XX ст., перш за все закриття обителі в 1927р., негативно вплинули на стан збереження та цілісність всього архітектурного ансамблю Святогірського монастиря. Найбільш цікавим і самим давнім пам'ятником архітектурного ансамблю є Миколаївська церква XVII ст. на крейдяній скелі. Шедевр українського народного будівництва XVIII ст. на початку реставраційних робіт був занедбаний та занехаяний неорганізованими туристами. Значних руйнувань пам'ятка зазнала в

роки Великої Вітчизняної війни. В експозиції представлені декілька виразних фотографічних матеріалів цього періоду. [Іл.4]. Крім того, показаний результат плідної праці науковців, архітекторів, реставраторів. З 1984 по 1989рр. на Миколаївській церкві XVII ст. відновлені віконні та дверні блоки, реставрована цегляна кладка фасадів з відновленням втраченої дзвіниці (західної бані), відновлені та позолочені луковичі з хрестами, відреставрована архітектура інтер'єру церкви. [2,64], [Іл.5]. Під час підготовки архітектурно-реставраційного проекту цього храму йшла кропітка пошукова робота. В експозиції представлені два реставраційних проекти, що свідчать про складність цього питання і непрості рішення науковців та реставраторів. Це завдання було виконане київськими архітекторами з інституту «Укрпроектреставрація» М. Говденко і О. Давиденко.

Центральною спорудою архітектурного ансамблю Святогірського монастиря є пам'ятник XIX ст. - Успенський собор, збудований в1868 р. за проектом відомого петербурзького архітектора О. Горностаєва. Ця велична монументальна споруда, збудована в русько-візантійському стилі, увінчана п'ятьма восьмигранними банями з високими шатрами. Фасади собору в окремих місцях були прикрашені живописом, а стеля під куполом і стіни інтер'єру розписані альфреско. Іконостас складався з трьох частин за кількістю престолів. Центральна частина була чотириарусна, а бокові триарусні. Всі образи на іконостасі писані на золотому фоні в візантійському стилі. Іконостас Успенського собору готувався на замовлення Святогірського монастиря в Москві в майстерні Степанова, там також було закуплене все церковне оздоблення для собору – свічники, люстри, центральне панікадило. [3, 233].

Історичні події XX ст. негативно вплинули на стан та цілісність Успенського собору. Після закриття в 1922р. Святогірського монастиря собор став використовуватись як кінотеатр І Всеукраїнського будинку відпочинку. В цей час знищений іконостас та живопис на стінах храму, зняті з собору хрести, зроблено перепланування приміщення під актову залу та сцену. З заснуванням історико-архітектурного заповідника майже відразу тут проведені науково-дослідні роботи для створення архітектурного проекту. Головним архітектором проекту реставрації собору була визначена архітектор Г.Дядюшенко (м. Київ). В експозиції музею представлені фотофіксація собору на початок проведення реставраційних робіт, музейні предмети які з'явилися під час проведення натурних досліджень: фрагменти ліплення XIX ст. з інтер'єру собору, фрагменти оселкового мармуру та інше. Цікавими є фотографії, які вже стали надбанням історії, встановлення хрестів на Успенському соборі в 1985 році.[Іл.6]. Поруч відвідувачі можуть побачити креслення цих хрестів,

виконаних архітекторами-реставраторами. Собор в будівничих лісах теж вже можна побачити тільки в музейній експозиції. [Лл.7].

Окремим питанням реставрації Успенського собору є реставрація живопису на стелі під куполом. На початку 80-х рр. ХХст. живопис був на грані знищення. В ході підготовки до реставрації проведена науково - пошукова робота, встановлене ім'я художника іконописця – Розанов, який розписував собор в академічному стилі в другій половині ХІХст. Реставрація живопису на площі понад 179 м² виконана досвідченими київськими художниками-реставраторами під керівництвом А. Марампольського. Контрастний показ фотографічного матеріалу стану живопису до і після проведення реставраційних робіт визиває зацікавленість відвідувачів історичного музею. [Лл.8].

Звичайно ж реставрацією перелічених об'єктів не завершилось виконання довгострокової програми по відновленню архітектурного ансамблю Святогірського монастиря. Всього не можливо і показати в невеликій музейній залі.

В 2004р. Святогірському монастирю присвоєно почесний статус лаври. До урочистих подій, присвячених освяченню Святогірської Свято-Успенської лаври в 2004р. проведені значні відновлювані роботи по всій території, але не завжди вони відповідали реставраційним проектам і вимогам реставраційної науки. Керівництво цими роботами вже проводилось на жаль не державними органами, а церквою. Тому архітектурний ансамбль лаври надбав деякі риси нового ХХІ століття.

Зараз науковцями заповідника завершується підготовча робота по створенню нової музейної експозиції по результатам реставрації пам'яток архітектури ХVІІ-ХІХ ст. За розробленим новим тематико-експозиційним планом в ній більш докладніше розкриваються проблеми руйнацій архітектурного ансамблю Святогірського монастиря в контексті подій ХХ ст. Одним з нових розділів експозиції буде дослідження питання історії закриття Святогірського монастиря в 1922р. на основі документальних джерел – протоколів судових засідань, їх рішень та інші документи.

Більш докладніше розкриваються питання руйнацій будівель Святогірського монастиря, особливо тих, які зникли зовсім: лікарняний хутір з церквою на честь ікони Охтирської Божої Матері, скит в ім'я Арсенія Великого, Кирило - Мефодіївські сходи та інші.

В новій експозиції розкриваються проблеми реставрації та відновлення господарчого двору монастиря з актуалізацією одного його об'єкту – кузні. Планується показати не тільки фотографічні матеріали, але залучити до експозиції ковальські інструменти ХІХ ст., та деякі вироби, що зроблені ковалями Святогірського монастиря в ХІХст.

За новим тематико-експозиційним планом більш детально розкриті проблеми реставрації та реконструкції готельного двору

монастиря, відновлення та реставрація огорожувальних споруд – Західної та Східної башт.

Знайомство з історією формування архітектурного ансамблю Святогірського монастиря, історичними подіями ХХ ст., які суттєво вплинули на стан пам'яток XVII-XIX ст., проблеми збереження пам'ятників, їх реставрація – все це є предметом окремого розділу музейної експозиції, яку за новим тематико-експозиційним планом планується представити в 2009 році в новому виставковому залі заповідника.

Література

1. **Дедов В.Н.** Заповедник – как форма сохранения историко-архитектурного наследия. Материалы исследования, реставрации и использования памятников истории и культуры (к 15-летию основания заповедника). Научно-практический семинар 29-30 мая 1995г. Слов'яногірськ, 1995, с.3-14.

2. **Дедов В.Н.** Святые горы. От забвения к возрождению. Слов'янськ: «Печатный двор», 2004.

3. **Дядюшенко Г.** Головний храм Святогірського монастиря // З історії української реставрації- Київ «Українознавство», 1996, с.228-237.

4. **Ліфшиц Ю.** Печерний комплекс Святогірського монастиря. Історія та динаміка зникнення // З історії української реставрації- Київ: «Українознавство», 1996, с.82-88.

5. Тематико-експозиційний план «Святогірський монастир в XVIII - ХХ ст. ». НА СДІАЗ ф.3 оп.3 спр.22.

6. **Шарабан С.С.** Особливості формування музейних колекцій і їх експонування в умовах роботи історико-архітектурного заповідника // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Всеукраїнська науково-практична конференція в м. Святогірську - Слов'янськ: «Печатный двор», 2005, с.317-322.

7. **Шарабан С.С.** Методика построения научно-фондовой и экспозиционной работы. (Из опыта Славяногорского историко-архитектурного заповедника) // Материалы исследований, реставрации и использования памятников истории и культуры (к 15-летию основания заповедника). Научно-практический семинар 29-30 мая Слов'яногірськ, 1995, с.30-35.

Іл.1 Фрагмент експозиції історичного музею присвяченої проблемам реставрації. 2005 р.

Іл.2 Печерні споруди до реставрації. Фото з експозиції історичного музею заповідника.

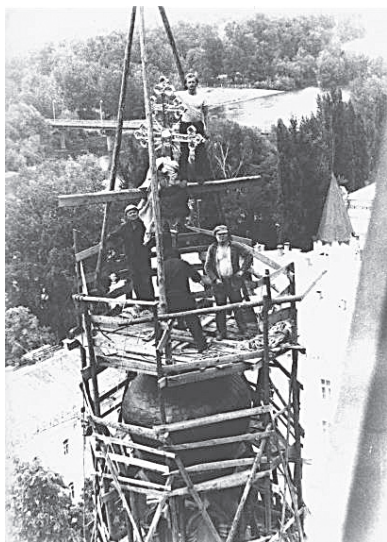
Іл.3 Відновлені іконостаси печерних храмів Святогірського монастиря.
Фото з експозиції історичного музею.

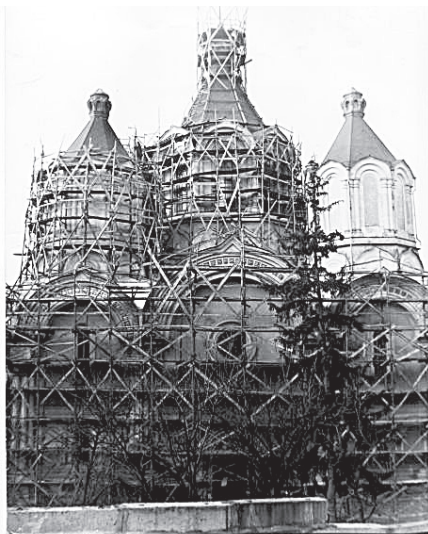
Іл.4 Миколаївська церква XVII ст. до реставрації. Фото з експозиції історичного музею.

Іл.5 Миколаївська церква після реставрації.

Іл.6 Успенський собор під час реставрації в 80-х рр. ХХ ст.
Фото з експозиції.

Іл.7 Встановлення хрестів на Успенському соборі. 1985 р.
Фото з експозиції.

Іл.8 Іконопис Успенського собору до і після реставрації.
Фото з експозиції історичного музею.

Свідчення про авторів.

1. **Гриб Володимир Костянтинович** - помічник ректора Донецького інституту автомобільного транспорту (м. Донецьк)
2. **Давиденко Володимир Вікторович** - викладач Краматорського економіко-гуманітарного інституту (м. Краматорськ Донецької області)
3. **Дєдов Володимир Миколайович** - директор КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник в м. Святогірську», засл. працівник культури України (м. Святогірськ)
4. **Дєдова Ярослава Дмитрівна** - зав. науково-просвітницьким відділом КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник в м. Святогірську» (м. Святогірськ)
5. **Дутка Ігор Іванович** – канд. тех. наук, зав. відділом приватизації житла Франківського району м. Львова (м. Львів)
6. **Заярна Дар'я** – студентка II курсу історичного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк)
7. **Ісасва Ірина Валентинівна** – ст. викладач Донецького інституту соціальної освіти (м. Донецьк)
8. **Ісасв Володимир Олексійович** – провідний наук. співробітник Українського науково-дослідного інституту горної геомеханіки та маркшейдерської справи Національної Академії Наук України (м. Донецьк)
9. **Коваль Юрій Георгійович** - ст. наук. співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Донецьк)
10. **Колесник Олександр Вікторович** - канд. іст. наук, доцент Донецького національного університету (м. Донецьк)
11. **Кравченко Едуард Євгенійович** - ст. наук. співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Донецьк)
12. **Мірошніченко Вера Віталєвна** - мол. наук. співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Донецьк)
13. **Петренко Олександр Миколайович** – викладач історії (м. Добропілля)
14. **Соляник Ганна Анатоліївна** - ст. наук. співробітник КЗ «Державний історико- архітектурний заповідник в м. Святогірську» (м. Святогірськ)
15. **Шаласва Наталія Григор'євна** – ст. наук. співробітник КЗ „Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську” (м. Святогірськ)
16. **Шарабан Світлана Сергіївна** - голов. зберігач фондів КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник в м. Святогірську» (м. Святогірськ)

Наукове видання

Святогірський альманах 2008

Збірник наукових праць

Комп'ютерна верстка — Ковальов В.В.

Друкується з готового
оригінал-макету замовника

Підписано до друку 24.12.2008
Формат 60x84/16. Папір офсетний №1.
Гарнітура Times. Комбін. друк.
Фіз.-друк. арк. 9,00. Обл.-вид. арк. 8,06.
Зам. № 208.
Наклад 300 прим.

Журнал «Донбас»
Донецьк, 83055, вул. Артема, 80а.
Друк ВАТ «РА «Ваш імідж»
Донецьк, 83055, вул. Артема, 80а.
(062) 335-61-37